

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра Практичної психології та інноваційних оздоровчих технологій

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему

Дослідженнях взаємозв'язку темпераменту, характеру та конфліктної
поведінки у підлітків
(тема кваліфікаційної роботи)

Виконав: студент 2 курсу,
групи ЗМП-Пс24мг
спеціальності : 053 Психологія
(код і найменування спеціальності)

_____/ Іріна НІКОНОВА
(підпис) (ім'я та прізвище)

Керівник _____/ Ганна КАЗАРОВА
(підпис) (ім'я та прізвище)

Рецензент _____/
(підпис) (ім'я та прізвище)

«До захисту допущено»

В.о. завідувачка кафедри _____/ Наталія КУЧЕРЕНКО
(підпис) (ім'я та прізвище)
(підпис) (ім'я та прізвище)

Секретар ЕК _____/ Маргарита МИХАЛЕНКО
(підпис) (ім'я та прізвище)

Харків – 2025 рік

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра практичної психології та інноваційних оздоровчих технологій
Рівень вищої освіти другий (магістерський)
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Практична психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

В.о. завідувачки кафедри

Н.С. КУЧЕРЕНКО

(підпис)

ініціали, прізвище)

«__» _____ 2025 р

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ
Ніконова Іріна Георгіївна
(ім'я, прізвище студента)

1. Тема «Дослідженнях взаємозв'язку темпераменту, характеру та конфліктної поведінки у підлітків

керівник роботи Казарова Ганна Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент.

затверджена наказом по університету від «12» жовтня 2025 р. № №4801-5/334 р.

Строк подання студентом роботи 15 листопада 2025 року

Перелік питань, які потрібно розробити: провести теоретичний аналіз наукової літератури щодо проблеми конфліктної поведінки особистості та її взаємозв'язку з темпераментом та характером; визначити психологічні особливості та індивідуально-особистісні детермінанти конфліктної поведінки особистості та її взаємозв'язку з темпераментом та характером; емпірично дослідити взаємозв'язок темпераменту, характеру та конфліктної поведінки у підлітків; Розробити психологічні рекомендації щодо профілактики конфліктної поведінки у підлітків

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН-ГРАФІК

виконання кваліфікаційної роботи (дипломної роботи)

№ з/п	Назва етапів роботи та питань, які мають бути розроблені відповідно до завдання	Термін виконання	Позначки керівника про виконання завдань
1.	Провести теоретичний аналіз поняття темпераменту, характеру, та конфліктної поведінки у підлітків.	07.10.2025 - 13.10.2025	
2.	Провести емпіричне дослідження особливостей взаємозв'язку темпераменту, характеру, та конфліктної поведінки у підлітків. Оформлення 2 розділу дипломної роботи.	14.10.2025 - 25.10.2025	
3.	Розробити практичні рекомендації щодо корекції конфліктної поведінки підлітків	26.10.2025 - 11.11.2025	
4.	Підготовка та подання кваліфікаційної роботи до перевірки керівнику	11.11.2025 - 15.11.2025	
5.	Оформлення дипломної роботи та підготовка доповіді, презентації до захисту	16.11.2025 - 28.11.2025	

Здобувачка _____ Іріна Ніконова
(підпис) (ім'я, прізвище)

РЕФЕРАТ

Дипломна робота містить: 76 сторінок, 9 рисунків, 7 таблиць, 17 літературних джерел, 1 додаток.

Об'єкт дослідження: Конфліктна поведінка підлітків.

Предмет дослідження: Взаємозв'язок темпераменту, характеру та конфліктної поведінки у підлітковому віці.

Мета дослідження: Виявити особливості взаємозв'язку між типами темпераменту, акцентуаціями характеру та проявами конфліктної поведінки у підлітків

Завдання дослідження:

1. Провести теоретичний аналіз наукової літератури щодо проблеми конфліктної поведінки особистості та її взаємозв'язку з темпераментом та характером

2. Визначити психологічні особливості та індивідуально-особистісні детермінанти конфліктної поведінки особистості та її взаємозв'язку з темпераментом та характером

3. Емпірично дослідити взаємозв'язок темпераменту, характеру та конфліктної поведінки у підлітків

4. Розробити психологічні рекомендації щодо профілактики конфліктної поведінки у підлітків

Практична значущість дослідження отримані результати можуть бути використані: у роботі шкільних психологів для діагностики та корекції конфліктної поведінки у школярів; при розробленні програм психологічного супроводу підлітків; для створювання більш цілеспрямовані програми профілактики порушень поведінки та розвитку конструктивних копінг-стратегій у підлітковому віці; у просвітницькій роботі з педагогами та батьками; у навчальному процесі закладів вищої освіти при викладанні курсів «Вікова психологія», «Психологія особистості», «Конфліктологія».

Уточнена специфіка впливу окремих типів темпераменту на формування конфліктності; уточнена роль акцентуацій характеру у структурі конфліктної поведінки.

Ключові слова: Конфліктна поведінка підлітків, характер, акцентуації характеру, конфліктність, темперамент.

ABSTRACT

The thesis contains: 76 pages, 9 figures, 7 tables, 17 literary sources, 1 addition.

Object of study: Conflict behavior of adolescents.

Subject of study: The relationship between temperament, character and conflict behavior in adolescence.

Purpose of the study: To identify the features of the relationship between temperament types, character accentuations and manifestations of conflict behavior in adolescents

Research objectives:

1. To analyze scientific and theoretical approaches to the problem of temperament, character and conflict behavior of the individual.
2. To identify the psychological features of adolescence as a period of intensive character formation.
3. To characterize the main types of temperament and character accentuations of adolescents.
4. To identify the level and types of conflict behavior among adolescents.
5. To establish correlations between temperament, character and level of conflict.
6. To develop psychological recommendations and techniques for the prevention of conflict behavior.

Practical significance of the study: the results obtained can be used: in the work of school psychologists for the diagnosis and correction of conflict behavior in schoolchildren; in the development of psychological support programs for adolescents; for creating more targeted programs for the prevention of behavioral disorders and the development of constructive coping strategies in adolescence; in educational work with teachers and parents; in the educational process of higher education institutions when teaching the courses "Age Psychology", "Personality Psychology", "Conflictology".

The specifics of the influence of individual types of temperament on the formation of conflict are clarified; the role of character accentuations in the structure of conflict behavior is clarified.

Keywords: Conflict behavior of adolescents, character, temperament.

ЗМІСТ

ВСТУП	9
РОЗДІЛ 1 КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	13
1.1. Теоретичний аналіз психологічної літератури з проблеми конфліктної поведінки підлітків.....	13
1.2 Індивідуально-психологічні детермінанти конфліктної поведінки підлітків.....	17
1.3 Фактори та особливості прояву конфліктної поведінки у підлітків.....	32
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.....	43
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ТЕМПЕРАМЕНТУ, ХАРАКТЕРУ ТА КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ.....	45
2.1 Організація та етапи дослідження.....	45
2.2. Вибір та обґрунтування методик дослідження.....	45
2.3. Аналіз результатів дослідження.....	54
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	56
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ.....	57
3.1 Теоретико-методологічні засади профілактики та корекції конфліктної поведінки у підлітків.....	57
3.2. Психологічні рекомендації щодо профілактики конфліктної поведінки у підлітків.....	59
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3	66
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	70
ДОДАТКИ	72

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасному суспільстві, в умовах війни та соціальної напруги, спостерігається зростання рівня агресивності, конфліктності та напруженості у поведінці підлітків.

Підлітки дедалі частіше приєднуються до неформальних груп, переживають руйнування усталених поведінкових стереотипів, зміну цінностей і життєвих орієнтацій, що нерідко призводить до конфліктів.

Проблема девіантної та конфліктної поведінки школярів широко висвітлена у вітчизняних і зарубіжних психологічних дослідженнях. Сучасні емпіричні дані свідчать, що вибір поведінкових стратегій у конфліктній ситуації залежить від низки чинників, серед яких провідну роль відіграють індивідуально-психологічні особливості, такі як темперамент і акцентуації характеру.

Усвідомлення психологічних механізмів, що зумовлюють формування нерациональних стратегій поведінки у конфліктних ситуаціях, дає змогу розробити цільові програми профілактики порушень поведінки та формування конструктивних копінг-стратегій у підлітковому віці. Однією з найактуальніших соціально-психологічних проблем сучасності є зростання агресивних тенденцій серед підлітків.

За останні роки рівень агресивності та підліткової злочинності значно підвищився, що зумовлює особливу актуальність аналізу конфліктної поведінки дітей і підлітків.

Підлітковий вік є періодом глибокої психологічної кризи, яка впливає як на фізичний, так і на психічний розвиток особистості. Він безпосередньо пов'язаний із процесом статевого дозрівання та супроводжується глибинними змінами у структурі психіки, формуванням нових рис характеру, установок та мотиваційної сфери.

Цей критичний період є етапом активного становлення особистості, розвитку самосвідомості, емоційно-вольової сфери та характерологічних особливостей.

Йому властиві емоційні спалахи, нестійкість настрою, напруженість у стосунках з батьками, педагогами та однолітками.

Таким чином, конфліктна поведінка постає не лише як соціально-психологічна проблема, а й як показник рівня психічного розвитку особистості.

Дослідження С. Л. Рубінштейна, Г. С. Абрамова, Л. С. Виготського, Е. Еріксона, О. Є. Лічка, К. Леонгарда доводять, що індивідуальні особливості темпераменту та характеру визначають стиль поведінки особистості, її реакції на стресові та конфліктні ситуації.

Темперамент визначає динаміку психічних процесів — швидкість, періодичність, інтенсивність емоційних реакцій, тоді як характер відображає стійку систему відносин особистості до себе та до інших людей.

Взаємодія цих властивостей формує індивідуальний стиль спілкування та зумовлює рівень конфліктності поведінки.

Актуальність досліджуваної проблеми також полягає в тому, що підлітковий вік супроводжується перебудовою мотиваційної, емоційної та ціннісної сфер особистості.

Недостатність механізмів саморегуляції, підвищена емоційна збудливість і прагнення до самоствердження можуть призводити до конфліктів як у сімейному середовищі, так і в школі.

Вивчення психологічних чинників, що лежать в основі конфліктної поведінки, є необхідною умовою розроблення ефективних методів профілактики та корекції міжособистісних суперечностей серед молоді.

Теоретична основа цього дослідження спирається на праці вітчизняних і зарубіжних учених, таких як С. Л. Рубінштейн, Л. С. Виготський, Б. М. Теплов, Г. С. Костюк, Г. Айзенк, К. Леонгард, О. Є. Лічко, Е. Еріксон, А. Г. Ковальов, В.

І. Кротенко, В. М. П'ятунін, а також на сучасні дослідження з психології підліткового віку та конфліктології — зокрема, Е. М. Бабосова, М. Клі, Н. В. Павлик та інших авторів.

Об'єкт дослідження: конфліктна поведінка підлітків.

Предмет дослідження: взаємозв'язок темпераменту, характеру та конфліктної поведінки в підлітковому віці.

Мета магістерського дослідження: вивчити взаємозв'язок між особистісними рисами, темпераментом підлітків і їхніми стратегіями поведінки у конфліктних ситуаціях.

Завдання дослідження:

1. Провести теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми конфліктної поведінки особистості та її зв'язку з темпераментом і характером.
2. Визначити психологічні особливості та індивідуальні детермінанти конфліктної поведінки, а також їхній зв'язок із темпераментом і характером.
3. Емпірично дослідити взаємозв'язок між темпераментом, характером і конфліктною поведінкою підлітків
4. Розробити психологічні рекомендації, спрямовані на попередження конфліктної поведінки серед підлітків.

Методи дослідження:

Для досягнення поставлених цілей використовувався комплекс методів:

Теоретичні методи: аналіз, синтез, узагальнення та систематизація наукових джерел.

Емпіричні методи: бесіда, анкетування, спостереження, психодіагностичне тестування.

До використаних методик належать: тест Г. Айзенка (ЕРІ), патохарактерологічний діагностичний опитувальник (ПДО) Лічка, методика діагностики рівня конфліктності К. Томаса та тест структури темпераменту В. М. Русалова (ОСТ).

Статистичні методи: обробка отриманих даних, кореляційний аналіз і графічне представлення результатів.

Організація дослідження: Дослідження проводилося серед 60 учнів середніх шкіл міста Харкова віком від 14 до 18 років, серед яких — 30 дівчат і 30 юнаків.

Наукова новизна: Було проведено комплексне дослідження взаємозв'язку між темпераментом, характером і конфліктною поведінкою підлітків — теми, яка ще недостатньо розроблена в українському науковому контексті.

У процесі роботи були визначені психологічні профілі підлітків із різними типами конфліктної поведінки, виявлено специфіку впливу типів темпераменту на формування конфліктності, а також уточнено роль акцентуацій характеру та темпераменту як взаємопов'язаних властивостей психіки у структурі конфліктної поведінки.

Практичне значення: Результати дослідження можуть бути використані практичними психологами, педагогами та вихователями для:

- розроблення програм профілактики девіантної поведінки;
- формування конструктивних підходів до розв'язання конфліктів;
- створення програм психологічної підтримки та корекційно-розвивальних заходів, спрямованих на покращення міжособистісних взаємин молоді та гармонізацію стосунків у підліткових групах.

Структура магістерської роботи:

Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів (теоретичної та емпіричної частин), висновків, списку використаних джерел і додатків.

Загальний обсяг становить 76 сторінки машинописного тексту, містить 3 таблиць, 2 рисунки, 1 додатків і 17 використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

1.1. Теоретичний аналіз психологічної літератури з проблеми конфліктної поведінки підлітків

Проблема конфліктів завжди привертала увагу філософів, соціологів, психологів і педагогів. Конфлікти супроводжують людину протягом усього життя, оскільки є невід'ємною частиною міжособистісних і соціальних відносин.

У науковій літературі існує велика кількість визначень поняття «конфлікт». У психології конфлікт зазвичай розглядають як зіткнення протилежно спрямованих мотивів, інтересів, цілей, позицій або поглядів учасників взаємодії.

Відповідно до іншого підходу, конфлікт визначається як форма взаємодії, що характеризується загостренням протиріч між суб'єктами спілкування.

Деякі дослідники підкреслюють, що конфлікт є нормальним і неминучим явищем у процесі розвитку будь-якої системи, у тому числі й особистості. З цієї точки зору конфлікт виконує позитивну функцію — сприяє усвідомленню суперечностей, стимулює пошук нових шляхів розв'язання проблем і сприяє особистісному зростанню.

Однак надмірна кількість конфліктів або використання деструктивних способів їх вирішення можуть призвести до негативних наслідків, таких як емоційне виснаження, погіршення взаємин, підвищення агресивності чи соціальна ізоляція.

У психологічній науці конфлікти класифікуються за різними критеріями:

за сферою прояву — внутрішньо особистісні, міжособистісні, групові, між групові;

за характером протиріч — мотиваційні, когнітивні, рольові, моральні, соціальні тощо;

за формою прояву — відкриті, приховані, потенційні.

Конфліктна поведінка людини визначається її індивідуально-психологічними особливостями, попереднім досвідом, соціальними умовами та рівнем розвитку емоційно-вольової сфери. Залежно від цих чинників особистість обирає різні стратегії поведінки у конфліктній ситуації: від співпраці до уникнення, від компромісу до суперництва.

Однією з найвідоміших моделей класифікації стратегій поведінки у конфліктних ситуаціях є модель К. Томаса і Р. Кілмана, яка виділяє п'ять основних стратегій:

1. Суперництво — активне відстоювання власних інтересів без урахування позиції іншої сторони.
2. Співпраця — пошук взаємовигідного рішення, яке задовольняє обидві сторони.
3. Компроміс — часткове задоволення інтересів обох сторін через взаємні поступки.
4. Уникнення — прагнення не брати участі у конфлікті або вийти з нього.
5. Пристосування — відмова від власних інтересів на користь іншої сторони.

Ці стратегії відображають різні стилі реагування на конфліктні ситуації, а їх вибір залежить від індивідуальних особливостей особистості, рівня самоконтролю, емоційної стабільності та конкретних обставин.

Психологи наголошують, що конструктивне розв'язання конфліктів можливе лише тоді, коли людина досягає певного рівня емоційної зрілості, розуміє власні емоції й емоції інших людей, а також здатна висловлювати свою позицію без агресії.

Отже, конфлікт є природним елементом міжособистісної взаємодії. Він може мати як позитивний потенціал розвитку, так і негативні наслідки — залежно від того, як саме особистість реагує на суперечності.

Проблема конфліктної поведінки підлітків є однією з найактуальніших тем сучасної психології.

Підлітковий вік — це період формування особистісної ідентичності, під час якого індивід прагне зрозуміти себе, визначити свої цінності, межі власного «Я» та своє місце в суспільстві. Саме тому конфлікти в цей період є природним і частим явищем, що виникає як у системі «підліток — дорослий», так і у взаєминах з ровесниками.

Дослідники зазначають, що конфлікти у підлітковому віці часто мають емоційно-афективний характер. Це пояснюється підвищеною емоційною збудливістю, нестабільністю самооцінки та високою чутливістю до оцінок і суджень оточення. У цей період спостерігається протиріччя між потребою в автономії та залежністю від дорослих, що призводить до частих конфліктів із батьками та вчителями.

За сучасними психологічними підходами, детермінанти конфліктної поведінки можна розділити на три основні групи:

1. Соціальні фактори — умови виховання, стиль сімейних стосунків, мікроклімат у шкільному колективі, вплив групи ровесників та засобів масової інформації
2. Психологічні фактори — особливості темпераменту, акцентуації характеру, рівень самоконтролю, самооцінка, емоційна стабільність.
3. Індивідуально-досвідні фактори — попередній досвід переживання конфліктів, моделі поведінки, набуті від дорослих або значущих осіб.

Дослідження показують, що тип темпераменту значною мірою впливає на вибір стилю поведінки у конфліктній ситуації. Наприклад, холерики частіше проявляють агресивність і схильність до суперництва, тоді як флегматики або меланхоліки зазвичай уникають конфліктів або

пристосовуються до них. Сангвініки, у свою чергу, зазвичай шукають компромісу або співпраці, демонструючи більшу гнучкість у стосунках.

Акцентуації характеру також відіграють важливу роль у формуванні конфліктної поведінки. Підлітки з гіпертимною або демонстративною акцентуацією часто відкрито виражають емоції, прагнуть домінування та лідерства, що може провокувати конфлікти. Натомість тривожні або сенситивні типи частіше уникають конфліктів або реагують на них внутрішнім напруженням і образою.

Соціальні умови також мають вирішальне значення: нестача уваги з боку батьків, надмірний контроль, авторитарний стиль виховання або, навпаки, байдужість можуть підвищувати рівень конфліктності підлітка. Найбільш сприятливим для гармонійного розвитку вважається демократичний стиль спілкування, який поєднує вимогливість і підтримку.

Психологи наголошують, що конфліктна поведінка не завжди є ознакою девіації — іноді вона може бути формою самоствердження або способом підлітка шукати власну позицію у світі. Однак коли конфлікти стають систематичними і переходять у агресивні прояви, це може свідчити про емоційну нестабільність або соціальну дезадаптацію. Важливо також враховувати, що у підлітковому віці провідною діяльністю є спілкування з ровесниками. Саме у групі однолітків формуються та закріплюються навички соціальної взаємодії, зокрема стратегії вирішення конфліктів.

Проблема конфліктної поведінки підлітків має ще одну важливу особливість: у цей період формується моральна свідомість, тобто розуміння понять справедливості, відповідальності та співчуття. Невідповідність між моральними уявленнями та реальною поведінкою часто стає джерелом внутрішніх конфліктів.

Таким чином, аналіз сучасних досліджень показує, що конфліктна поведінка підлітка є складним і багатовимірним явищем, що формується під впливом біологічних, психологічних та соціальних факторів. Усвідомлення

цих детермінант дозволяє розробляти ефективні профілактичні та корекційні заходи для роботи з підлітками.

1.2. Індивідуально-психологічні детермінанти конфліктної поведінки підлітків

Індивідуально-психологічні особливості особистості відіграють центральну роль у формуванні стилю поведінки у конфліктних ситуаціях. До таких особливостей належать тип темпераменту, акцентуації характеру, рівень емоційної стабільності, самооцінка, тривожність, агресивність та комунікативні навички.

Темперамент зазвичай визначають як сукупність індивідуальних рис, що визначають динаміку психічної діяльності: швидкість, ритм та інтенсивність реакцій.

Згідно з класичною типологією І. П. Павлова та подальшими дослідженнями Г. Айзенка, виділяють чотири основні типи темпераменту: сангвінічний, холеричний, флегматичний та меланхолійний. Кожен із них має свої особливості, які по-різному проявляються у поведінці підлітків у конфліктних ситуаціях.

Холерики схильні діяти імпульсивно, часто реагують емоційно та різко, можуть проявляти агресивність. Їх характеризує швидка зміна настрою, нетерпимість до протиріч і прагнення до домінування.

Сангвініки активні, комунікабельні та врівноважені, легко адаптуються до змін і зазвичай прагнуть уникати тривалих конфліктів, надаючи перевагу компромісу.

Флегматики спокійні, врівноважені, не схильні до імпульсивних реакцій; у конфліктних ситуаціях зазвичай демонструють терпіння або ухиляються від прямого протистояння.

Меланхоліки емоційно чутливі, вразливі та схильні до внутрішнього переживання конфліктів; вони часто уникають відкритих конфронтацій і відчують почуття провини навіть за відсутності об'єктивних причин.

Отже, темперамент визначає зовнішню динаміку конфліктної поведінки, тобто рівень активності або пасивності реакції підлітка в складних соціальних ситуаціях.

Ще одним не менш важливим фактором є акцентуації характеру, які являють собою крайні варіанти норми, при яких окремі риси особистості надмірно виражені. За словами К. Леонгарда та А. Личка, акцентуації не є патологією, проте в несприятливих умовах вони можуть ускладнювати соціальну адаптацію.

Акцентуації характеру — це крайні варіанти норми, коли певні риси особистості надмірно посилені, що призводить до вибіркової вразливості до певних психогенних впливів, водночас зберігаючи нормальну або навіть підвищену стійкість до інших.

У своїх дослідженнях К. Леонгард підкреслював, що акцентовані риси особистості повинні нас цікавити лише в тій мірі, в якій ми спостерігаємо їх у досліджуваних. Наприклад, відомо, що кожна людина прагне схвалення та визнання і жодна особа не позбавлена здатності до співчуття. Досвід дитинства міг вплинути на прояв цих рис у дорослому віці. Проте однозначно, що схильності та напрямки інтересів людини визначаються зовнішнім світом.

Напрямок амбіцій та прагнень людини залежить виключно від зовнішніх стимулів. Двоє однаково амбітних осіб можуть стати непримиренними суперниками, оскільки їхні цілі діаметрально протилежні. Почуття обов'язку також може мати різну спрямованість залежно від суспільства та середовища, у якому живе людина. Вроджена спрямованість інтересів та схильностей зовсім не перешкоджає вихованню, а навпаки, є його основою. Без цієї спрямованості виховання було б майже неможливим: якби людина не мала схильності до розвитку почуття обов'язку, через виховання її майже неможливо було б спонукати діяти певним чином.

За ступенем вираженості виділяють два рівні акцентуації характеру: явну та приховану.

Явна акцентуація: цей рівень стосується крайніх варіантів норми. Він характеризується досить стабільними рисами певного типу характеру. Детальна історія розвитку, інформація від родини, короткочасне спостереження (зокрема серед однолітків) і навіть результати експериментальних або патохарактерологічних оцінок дозволяють ідентифікувати цей тип. Проте вираженість конкретних рис не заважає нормальній соціальній адаптації. Зазвичай позиція особистості відповідає її можливостям і здібностям. У підлітковому віці ці риси можуть загострюватися, а під впливом психогенних факторів, спрямованих на «слабке місце», можуть виникати тимчасові порушення адаптації та девіантна поведінка. У дорослому віці риси залишаються вираженими, але компенсуються і не перешкоджають адаптації.

Прихована акцентуація: цей рівень, ймовірно, відноситься до нормальних варіантів норми. У звичайних умовах специфічні риси слабо виражені або зовсім не проявляються. Навіть після тривалого спостереження, різноманітних контактів та детального вивчення біографії важко визначити точний тип характеру. Проте ці риси можуть проявлятися чітко й іноді несподівано під впливом ситуацій або психічних травм, що потребують реакції на «слабке місце». Інші психогенні фактори, навіть сильні, можуть не викликати психічних розладів, але виявити характер особистості. Коли ці риси проявляються, вони зазвичай не призводять до значної соціальної дезадаптації.

А. Личко надав детальну характеристику типів акцентуацій характеру саме для підлітків, відзначаючи особливості цієї вікової групи

1. Гіпертимний тип. Головною рисою таких підлітків є майже завжди дуже чудовий, навіть піднесений, завищений настрій. Лише іноді та ненадовго це сонячне світло затьмарюється спалахами роздратування, злості, агресії. Особливо чітко проявляється реакція емансипації. Тому легко виникають конфлікти з батьками, вчителями, вихователями. Вони викликані дріб'язковим контролем, щоденною опікою, настановами і мораллю в сім'ї та на громадських

зборах. Усе це, як правило, спричиняє лише посилення «боротьби за незалежність», непокори, свідомого порушення правил і розпорядків. Намагаючись вирватися з-під опіки сім'ї, гіпертимні підлітки охоче відправляються в табори, в туристичні походи і т. д., але незабаром вступають в конфлікт з встановленим режимом і дисципліною. Як правило, проявляється схильність до спонтанних абсансов, іноді тривалих. Справжні втечі з дому серед гіпертиміків рідкість. Нестримний інтерес до всього, що їх оточує, робить гіпертимних підлітків нерозбірливими у виборі знайомих.

Особливу загрозу для підлітків цієї категорії представляє схильність до вживання спиртних напоїв. Зазвичай вони споживають алкоголь у колі ровесників. Такі підлітки надають перевагу легкому ступеню алкогольного сп'яніння, яке супроводжується відчуттям піднесеного настрою, проте швидко формується звичка до систематичного вживання алкоголю.

Постійний оптимізм та енергійність створюють передумови для завищеної оцінки власних можливостей та талантів. Для гіпертимних підлітків характерна відверта самооцінка власної особистості.

2. Циклоїдний тип. В період підліткового розвитку розрізняють дві форми циклоїдної акцентуації: класичну та емоційно-лабільну циклоїду.

Класичні циклоїди в ранньому віці не мають суттєвих відмінностей від інших дітей або демонструють ознаки гіпертимності. З настанням пубертату виникає початкова субдепресивна стадія. Для неї притаманна схильність до апатичних станів та підвищеної роздратованості. У ранкові години відчувається в'ялість та втома, все здається важким. Завдання, які раніше виконувались легко, тепер потребують значних зусиль. Навчальна діяльність ускладнюється. Спілкування з оточуючими стає обтяжливим, контакти з однолітками мінімізуються, пригоди та ризиковані ситуації перестають цікавити. Активні та енергійні підлітки в такі моменти перетворюються на апатичних інтровертів. Погіршується апетит, замість безсоння, типового для глибокої депресії, часто виникає надмірна сонливість.

У класичних циклоїдів фазові періоди зазвичай нетривалі і займають від двох до трьох тижнів. Фізичне і психічне виснаження продовжує субдепресивний період, з'являється небажання займатися навчанням та інтелектуальною працею загалом.

Емоційно-лабільні циклоїди, на противагу класичним, мають більше спільного з лабільним (емоційно-нестійким) типом особистості. Фазові коливання тут значно коротші - декілька днів позитивного емоційного стану змінюються декількома днями негативного.

У ранньому віці лабільні діти зазвичай не виявляють особливих відмінностей від однолітків. Лише у окремих випадках помітна схильність до невротичних проявів. Проте дитячий період часто супроводжується інфекційними захворюваннями, викликаними умовно-патогенною мікрофлорою. Регулярні ангіни, часті простудні захворювання, хронічні форми пневмонії, ревматичні прояви, холецистит та інші патології, навіть у легкій формі, мають схильність до тривалого перебігу з рецидивами. Ключовою особливістю лабільного типу є надзвичайна нестабільність емоційного стану.

Емоційні стани відзначаються не лише частими і різкими перепадами, але й значною інтенсивністю. Від поточного емоційного стану залежать фізичне самопочуття, апетит, якість сну, рівень працездатності, потреба в усамітненні або, навпаки, у близькому спілкуванні чи активному соціальному контакті. Залежно від настрою перспективи або сприймаються в оптимістичних тонах, або бачаться в негативному світлі, а минулий досвід або викликає приємні спогади, або постає серією невдач та несправедливості. Ті самі люди та середовище або сприймаються як привабливі та цікаві, або як нудні та неприємні, з масою недоліків.

Лабільні підлітки надзвичайно чутливі до справжніх негараздів, втрат і горя, демонструючи схильність до реактивних депресивних станів та серйозних невротичних порушень. Бажання до емансипації у лабільних підлітків виражено помірно. Вони почуваються комфортно в родині, якщо отримують любов, емоційне тепло та комфорт.

3.Тип лабільний. У дитинстві підлітки лабільного типу майже не відрізняються від інших, хоча в деяких із них можна помітити легкі невротичні реакції. Часто їхній ранній розвиток супроводжується частими інфекційними захворюваннями — ангінами, затяжними застудами, бронхітами, ревматизмом тощо. Хоча ці хвороби зазвичай не тяжкі, вони мають хронічний або рецидивний характер. Головною рисою лабільного типу є крайня мінливість настрою. Вона проявляється не лише у частих та різких змінах емоцій, а й у їхній глибині. Настрій безпосередньо впливає на самопочуття, апетит, сон, працездатність, бажання спілкуватися чи усамотнитися.

У стані піднесення майбутнє здається яскравим і багатообіцяючим, минуле — приємним; але вже через короткий час усе може бачитися в похмурих тонах, а найменша невдача викликає глибоке переживання. Ті самі люди або події можуть сприйматися то захоплено, то дратівливо.

Підлітки цього типу дуже важко переносять реальні втрати, образи та неприємності, схильні до реактивних депресій і гострих невротичних зривів.

Реакція емансипації у них зазвичай виражена помірно: вони почувуються комфортно в сім'ї, якщо відчують любов і підтримку. Активне прагнення до самостійності може проявлятися короткими спалахами, що часто сприймаються дорослими як упертість або каприз.

Самооцінка у підлітків лабільного типу відрізняється від щирості.

Вони добре усвідомлюють особливості власного характеру, знають, що є «людьми настрою» і що їхня поведінка безпосередньо залежить від емоційного стану. Такі підлітки вирізняються тонкою інтуїцією щодо людей навколо: уже при першому знайомстві вони точно відчують, хто ставиться до них доброзичливо, хто залишається байдужим, а хто приховує хоча б частку ворожості чи недоброзичливості.

4.Тип астеноневротичний. У представників цього типу ознаки нервової слабкості проявляються ще в дитинстві: неспокійний сон, поганий апетит, примхливість, боязкість, схильність до плаксивості, іноді — до нічних страхів, енурезу або заїкання.

Основними характеристиками астеноневротичної акцентуації є підвищена втомлюваність, дратівливість і схильність до іпохондрії. Втома виявляється насамперед у розумовій діяльності: інтелектуальні зусилля швидко виснажують, тоді як помірне фізичне навантаження переноситься краще. Однак спортивні змагання чи тривала фізична напруга стають для них нестерпними.

Дратівливість, часто спричинена дрібницями, легко виливається на близьких, але одразу ж змінюється почуттям провини або сльозами. На відміну від підлітків епілептоїдного типу, їхні афекти не відзначаються ні поступовим наростанням, ні великою інтенсивністю, ні тривалістю.

У таких підлітків емоційні реакції не завжди мають зовнішній подразник і не досягають вибухової сили, властивої гіпертичним особистостям. Особливо вираженою є схильність до іпохондричних переживань: вони уважно прислухаються до власних фізичних відчуттів, люблять лікуватися, дотримуються режиму сну, охоче дозволяють себе обстежувати.

Підлітки астеноневротичного типу зазвичай не виявляють девіантної поведінки: серед них майже не трапляються випадки втеч із дому, правопорушень чи вживання алкоголю. Проте це не означає, що вони позбавлені типових для підліткового віку реакцій. Вони цінують спілкування з ровесниками, шукають дружби, однак швидко втомлюються від колективу та віддають перевагу відпочинку, самотності або товариству близького друга.

5. Тип сенситивний (чутливий). Підлітки цього типу уникають надто рухливих і галасливих ровесників, не люблять занадто активних ігор або ризикованих розваг, стороняться великих компаній і відчують сором'язливість чи ніяковість серед незнайомих людей. Зазвичай вони не схильні до спонтанного встановлення контактів із новими особами.

Вони відзначаються глибокою прив'язаністю до близьких, навіть якщо ті бувають холодними або суворими. Часто їх описують як «домашніх», слухняних дітей.

Період статевого дозрівання зазвичай проходить без значних ускладнень, однак труднощі адаптації найчастіше виникають у віці 16–19 років. Саме тоді

найповніше проявляються дві основні риси цього типу: підвищена чутливість і гостре почуття неповноцінності.

Реакція емансипації в них, як правило, слабо виражена. Такі підлітки залишаються тісно пов'язаними зі своєю сім'єю, охоче приймають опіку дорослих, а на докори чи покарання реагують сльозами або відчаєм, а не протестом.

У них рано формується почуття обов'язку і відповідальності, а також високі моральні вимоги до себе й до інших. Вони прагнуть самоствердитися, долаючи власні слабкості, у тих сферах діяльності, де можуть проявити свої здібності — найчастіше саме там, де найгостріше переживають свою невпевненість.

Дівчата цього типу, зокрема, намагаються довести власну життєрадісність і енергійність.

6. Тип психастенічний (або педантичний). Ознаки психастенії помітні вже в дитячому віці: сором'язливість, моторна незграбність, схильність до роздумів і ранній інтерес до «інтелектуальних» занять.

Критичний період настає під час перших років навчання, коли дитина вперше стикається з вимогами відповідальності. Такі обставини стають серйозним випробуванням для психастенічного характеру.

Виховання, побудоване на «надмірній відповідальності» — наприклад, коли дитині доручають догляд за молодшими або літніми членами родини, — сприяє формуванню цього типу.

У підлітковому віці провідними рисами психастеніка є невпевненість у собі, схильність до надмірних роздумів, тривожна підозрілість і схильність до самоаналізу. Звідси походить легкість формування нав'язливих страхів, ритуалів, постійних думок або фіксованих ідей.

Забобони та вигадані ними ритуали стають своєрідним засобом психологічного захисту від тривоги перед майбутнім. Іншою формою захисту виступає надмірний педантизм і формалізм у поведінці.

Невпевненість поєднується з повільністю: такі підлітки багато говорять, але довго зважуються на дії. Будь-яке рішення, навіть дріб'язкове — наприклад, який фільм переглянути, — стає предметом довгих вагань. Проте, ухваливши рішення, вони прагнуть виконати його негайно, оскільки не вміють чекати.

Часто в них спостерігається реакція сверхкомпенсації: намагаючись приховати свою нерішучість, вони раптово демонструють категоричність і поспішність у судженнях або вчинках саме там, де була б потрібна обережність. Невдачі, що виникають унаслідок цього, лише посилюють їхню невпевненість і тривогу.

7. Шизоїдний тип. Головною характеристикою цього типу є схильність до замкненості, відстороненості від інших, неспроможність або небажання встановлювати контакти, а також низька потреба у спілкуванні.

З початком періоду статевого дозрівання риси характеру проявляються особливо яскраво. Відстороненість від ровесників і внутрішня дистанція помітно привертають увагу оточуючих. Іноді внутрішня самотність не обтяжує підлітка шизоїдного типу: він живе у власному світі зі своїми інтересами та захопленнями, сприймаючи життя інших підлітків з поблажливою байдужістю або відкритою ворожістю.

Проте найчастіше такі підлітки страждають від ізоляції, самотності, нездатності спілкуватися та знайти близького друга. Неуспішні спроби налагодити дружні відносини та швидка втома під час контактів («я не знаю, що ще сказати») часто призводять до ще більшого відсторонення.

Низький рівень інтуїції та емпатії, ймовірно, є причиною того, що шизоїдів сприймають як «холодних». Їхні дії можуть здаватися жорстокими, що скоріше пов'язано з неспроможністю відчувати чужий біль (низька емпатія, іноді алекситимія — нездатність ідентифікувати та виражати власні емоції), ніж із бажанням завдати шкоди. До інших рис шизоїдного типу можна віднести неспроможність переконувати інших словесно.

8. Епілептоїдний тип. Характерними рисами цього типу є вибуховість афектів, напруженість інстинктивної сфери, іноді порушення імпульсивності, а також ригідність, інертність і тяжкість поведінки.

У перші роки шкільного навчання проявляється надмірна педантичність у веденні зошитів та матеріалів, але точність стає самоціллю і може повністю затінювати навчальний процес. Будь-яке посягання на власність підлітка викликає дуже негативну реакцію та обурення.

Емоційні вибухи можуть виникати через дисфорію — підліток часто сам шукає причини конфлікту. Водночас вони можуть бути наслідком жорстокості, авторитарності, непоступливості та егоцентризму епілептоїдних підлітків. Причина гніву може здатися незначною, але завжди пов'язана з порушенням, навіть мінімальним, їхніх інтересів.

Афект проявляється неконтрольованою люттю: лайка, сильні удари, байдужість до слабкості або безсилля опонента, неспроможність врахувати його перевагу. У конфліктах вони намагаються вразити слабкі місця. Вегетативний супровід афекту помітний: почервоніле обличчя, кровотеча з носа, пітливість.

9. Істероїдний тип. Основною характеристикою є виражений егоцентризм та інтенсивне прагнення до уваги, поваги, здивування, захоплення та співчуття. У крайніх випадках підліток може навіть провокувати гнів або ненависть до себе, але ніколи — байдужість; головне — не залишитися непоміченим.

Їхня уява та нестача щирості спрямовані на прикрашення власного образу. Емоційна експресивність часто поверхнева, театральна, без глибоких почуттів.

До поведінкових проявів гістероїдного типу належить схильність до символічного самогубства: прощальні листи, таємні зізнання друзям, записи «останніх слів». Деякі підлітки демонструють ризиковану поведінку: алкоголізм, наркотики, крадіжки, прогулювання, відвідування асоціальних груп — все заради привернення втраченої уваги дорослих.

Їхні фантазії мінливі та завжди орієнтовані на конкретну аудиторію; вони легко адаптуються до ролей та діють за сценарієм власних вистав.

10. Нестійкий тип. Відсутність волі проявляється сильно в навчанні, роботі, виконанні обов'язків і досягненні цілей, встановлених сім'єю чи суспільством. Такі підлітки відзначаються низькою наполегливістю навіть у пошуку розваг і піддаються течії подій.

Вони не проявляють інтересу до навчання з перших класів. Під суворим та постійним контролем виконують завдання через небажання, постійно шукаючи способи ухилитися. Дуже рано формується сильне прагнення до розваг і задоволення.

У підлітковому віці колишні захоплення — настільні ігри, кіно — перестають їх задовольняти, з'являються потреба у сильніших враженнях, девіантна поведінка, алкоголь та наркотики.

З початком статевого дозрівання ці підлітки прагнуть звільнитися від батьківського контролю. Їхня емансипація пов'язана з бажанням розваг. Вони ніколи не відчують справжньої любові до батьків і залишаються байдужими до сімейних проблем. Для них родина — лише джерело ресурсів.

Однією з ключових характеристик нестійких підлітків є слабкість, яка робить їх залежними від суворої дисципліни. Під час постійного контролю вони слухняні; щойно нагляду меншає — одразу приєднуються до найбільш конфліктної групи. Слабкість є центральним елементом їхньої поведінки; самооцінка часто нестійка, а вони помилково приписують собі риси гіпертимних або конформістських особистостей.

11. Конформний тип. Головною характеристикою цього типу є постійна та надмірна відповідність звичному оточенню. Такі підлітки проявляють обережність і недовіру до незнайомих. Під конформністю розуміють схильність особистості підкорятися реальному або уявному тиску іншої людини чи групи. У різних ситуаціях будь-яка людина може демонструвати певний рівень конформності, але для підлітків з акцентуацією конформного типу ця риса постійна та стабільна.

Представники конформного типу формуються під впливом свого середовища. Головне правило їхнього життя — не виділятися, думати «як усі»,

діяти «як усі» і прагнути, щоб усе у них було «як у інших» — у зовнішньому вигляді, домашньому середовищі, світогляді та оцінках актуальних подій. Під «усі» мається на увазі звичне найближче оточення. Вони не хочуть відставати від нього, але й не прагнуть виділятися.

Конформні підлітки практично не чинять опір середовищу й завжди прагнуть йому відповідати. У позитивному середовищі вони стають хорошими людьми і працьовитими. Проте у поганому середовищі поступово переймають усі його звички, манери та правила поведінки, навіть якщо вони суперечать попереднім цінностям або шкодять.

Конформність супроводжується відсутністю критичного мислення: все, що говорить їхнє звичне оточення або що надходить через традиційні канали інформації, сприймається як абсолютна істина. Навіть якщо інформація явно помилкова, вони все одно приймають її за правду.

За своєю природою конформісти консервативні, не люблять новизну, погано адаптуються до незнайомого середовища і не змінюють групу друзів після того, як звикли до неї. При виборі навчального закладу рішення часто визначається тим, де навчається більшість їхніх друзів.

днією з найглибших психологічних травм для них є відторгнення звичного колективу. Позбавлені власної ініціативи, вони можуть потрапити під вплив алкогольно налаштованих компаній, колективних злочинів, втекти з дому або нападати на незнайомих людей

12. Змішані типи. Змішані типи складають близько половини випадків вираженої акцентуації. Їхні особливості можна зрозуміти на основі попередніх описів. Спостережувані комбінації не випадкові і мають певні закономірності: риси деяких типів часто поєднуються, а інших рідко.

Акцентуації характеру підлітків часто провокують конфлікти, ускладнюють освітній процес і стосунки з оточенням. Вони сильно впливають на формування особистості, перспективи майбутнього, самооцінку та ставлення до інших. Проблеми у взаєминах сприяють появі комплексів і можуть штовхати

підлітка до пошуку визнання в сектах, кримінальному середовищі або призводити до вживання алкоголю та наркотиків.

Підлітковий вік характеризується високою емоційною нестабільністю та мінливістю, що робить акцентуації особливо помітними. Вплив типів акцентуації на конфліктну поведінку такий:

Демонстративний тип: прагнення бути в центрі уваги, домінування, схильність до конкуренції; такі підлітки часто провокують конфлікти для самоствердження.

Гіпертимний тип: товариськість, активність, ініціативність, але також імпульсивність та схильність до ризику; конфлікти для них — звичний спосіб взаємодії.

Дистимічний тип: замкнутість, песимізм, низька активність; такі підлітки уникають конфліктів або емоційно виснажені під час них.

Тривожний тип: невпевненість, страх критики; прагнуть уникати конфліктів будь-якою ціною.

Епілептоїдний тип: ригідність, прагнення контролю, вибухи роздратування; у конфліктах часто займають агресивну позицію.

Отже, акцентуації визначають стиль реакції на конфліктні ситуації та можуть сприяти конструктивній поведінці або ускладнювати стосунки.

Підлітковий вік — це перехід від дитинства до дорослості, який характеризується протиріччями розвитку. З одного боку, цей етап пов'язаний з проявами негативу, дисгармонією структури особистості, руйнуванням сформованої системи інтересів та протестною поведінкою щодо дорослих. З іншого боку, підлітковий вік відкриває багато позитивних аспектів: зростання автономії, більш насичені й різноманітні стосунки з однолітками та дорослими, розширення та якісна трансформація діяльності, розвиток почуття відповідальності за себе та інших.

Німецький психолог і філософ Е. Шпрангер, який глибоко досліджував підлітковий вік, підкреслював, що цей період характеризується кризою, зміст якої — звільнення від дитячої залежності від дорослих. За його словами,

підлітковий вік — це час «культурної інтеграції». Він виділяв три типи розвитку: перший тип відзначався гострою кризою, де юність сприймалася як друге народження, що призводило до формування нового «Я».

Другий тип розвитку проявляється через повільний і дуже поступовий процес, коли підліток входить у доросле життя без глибоких або суттєвих змін у своїй особистості.

Третій тип характеризується активним і свідомим процесом розвитку, коли підліток формується та виховується добровільно, долаючи власні тривоги та внутрішні кризи силою волі. Це стосується осіб із високим рівнем самоконтролю та дисципліни.

За Е. Шпрангером, основними нововведеннями цього віку є виникнення рефлексії, усвідомлення свого «Я», усвідомлення власної унікальності та індивідуальності. В. Штерн визначає підлітковий вік як один із етапів формування особистості.

За В. Штерном, підлітковий вік характеризується не лише особливою спрямованістю думок, почуттів, прагнень та ідеалів, а й специфічним способом дії. Дослідник описує його як проміжний етап між дитячою грою та серйозною відповідальною діяльністю дорослого та пропонує новий термін: «серйозна гра». На цьому етапі підліток сприймає себе як особу, яка піднялася над дитячими іграми, і більше не бажає займатися улюбленими іграшками. Всі його дії мають серйозний характер, а наміри — відповідальні, хоча саме виконання ще не є цілком серйозною діяльністю, скоріше — попередньою спробою.

Самооцінка відіграє ключову роль у розвитку та формуванні характеру й поведінки підлітка. Занадто низька самооцінка може призводити до підвищеної вразливості, недовіри та замкненості, ускладнюючи конструктивне вирішення конфліктів. Натомість надмірно висока самооцінка може провокувати домінантну поведінку, зневагу до думок інших і впертість, збільшуючи ризик конфліктів.

Ще одним важливим індивідуальним фактором є рівень агресивності. Агресивність може проявлятися у деструктивній формі (словесні чи фізичні напади) або конструктивній — як наполегливість, активність і здатність захищати власні межі. У підлітковому віці агресія часто є реактивною і виникає у відповідь на фрустрацію, приниження, непорозуміння або відчуття несправедливості.

Серед інших важливих факторів — тривожність та рівень емоційної стабільності. Висока тривожність сприяє уникненню конфліктів або емоційним спалахам навіть при незначних непорозуміннях. Емоційна стабільність, навпаки, допомагає контролювати реакції, аналізувати ситуацію та обирати адекватну стратегію поведінки.

Не можна нехтувати і розвитком комунікативних навичок. Уміння слухати, висловлювати свої думки та розуміти позицію співрозмовника значно знижує ризик конфліктів і сприяє їх конструктивному вирішенню.

Отже, психологічні індивідуальні фактори формують основу особистості та конфліктної поведінки підлітка. Їхнє глибоке вивчення дозволяє не лише описати типи поведінки у конфліктних ситуаціях, а й розробити практичні рекомендації для профілактики та корекції деструктивних форм комунікації.

1.3. Фактори та особливості прояву конфліктної поведінки у підлітків

Дослідники, які вивчають стратегії адаптації до конфліктів у підлітковому віці, наголошують, що ефективні стратегії їх розв'язання зосереджуються на опрацюванні самої проблеми, на змісті виниклої суперечності та спрямовані на подолання перешкод, які заважають самореалізації особистості, її саморозкриттю та гармонійному життю.

Підліток може вважатися таким, що продуктивно вийшов із конфлікту або кризи, якщо після її завершення він дійсно звільняється від проблеми, а

отриманий досвід робить його більш зрілим, психологічно врівноваженим і цілісним. Конструктивне вирішення конфліктів і внутрішніх криз передбачає прийняття реальності, здатність чесно аналізувати ситуацію, розрізняти головне і другорядне, визначати складові проблеми та поступово її розв'язувати.

Позитивне значення конфлікту полягає у виявленні внутрішнього потенціалу особистості, у її активізації як суб'єкта профілактики, подолання та вирішення міжособистісних суперечностей. Переживаючи конфліктну ситуацію, людина набуває здатності свідомо приймати моральні цінності, розвиває нові комунікативні вміння і реалізує власні можливості. У процесі розв'язання конфлікту підліток намагається об'єктивно оцінити ситуацію, врахувати різні точки зору, що потребує досвіду, особистісної зрілості та достатнього рівня розвитку емпатії.

Практика показує, що більшість підлітків не володіють навичками конструктивного розв'язання конфліктів, а їхні стосунки часто характеризуються деструктивними тенденціями. Для зниження інтенсивності таких проявів та сприяння більш продуктивному подоланню міжособистісних суперечностей необхідна психологічна підтримка. Успішність взаємодії між педагогами, шкільним психологом і підлітком значною мірою залежить від розуміння вікових особливостей конфліктності та від правильного вибору відповідних методів і засобів роботи.

За Л. І. Божович і Д. І. Фельдштейном, ядро конфліктної поведінки, яка призводить до моральної деформації особистості, не зумовлене біологічними факторами, а корениться у вадах сімейного та шкільного виховання, тобто у психолого-педагогічній занедбаності та пасивності підлітка.

Д. І. Фельдштейн підкреслював, що коли потреба підлітка у близьких міжособистісних взаєминах задовольняється, розвиток його особистості набуває позитивної спрямованості. Якщо ж потреба у соціально орієнтованому спілкуванні залишається нереалізованою і підліток задовольняє її у випадкових групових контактах, це призводить до негативного вектору особистісного

розвитку. Тому важливо свідомо включати підлітка в систему різноманітних, багатовимірних видів діяльності.

Сучасна психологія виокремлює чотири основні поняття, що описують психологічний контекст виникнення конфліктів, розглядаючи їх переважно як критичні ситуації: стрес, фрустрація, криза і конфлікт. Однак життя значно складніше за будь-яку класифікацію, тому не завжди можливо чітко розмежувати ці поняття.

Стрес (від англ. stress — напруження) — це неспецифічна реакція організму на ситуацію, що вимагає певної функціональної перебудови. Природний характер стресових реакцій свідчить про те, що життя без стресу неможливе, а «повна свобода від стресу», як зазначав Г. Сельє, фактично означає смерть. Водночас не кожна нова життєва ситуація є критичною. Критичні стани супроводжуються дистресом, який сприймається як страждання, виснаження, відчуття безсилля та порушення адаптації, що ускладнює самореалізацію особистості.

Фрустрація (від лат. frustratio — обман, марна надія) — це стан, що виникає за наявності сильної мотивації досягти певної мети (задовольнити потребу) і водночас перешкоди, яка блокує її реалізацію. У поведінковому плані фрустрація проявляється або у втраті вольового контролю (дезорганізації поведінки), або у зниженні свідомої цілеспрямованості (втрата терпіння, надії).

Криза (від грец. krisis — рішення, перелом) — це стан, що виникає через проблему, яку людина не може ні уникнути, ні швидко розв'язати звичними способами (наприклад, смерть близької людини, тяжка хвороба, зміна зовнішності чи соціального статусу тощо).

Конфлікт як психологічна критична ситуація передбачає наявність складного внутрішнього світу особистості та його активізацію під впливом зовнішніх вимог. Якщо при фрустрації перешкода є очевидною і не підлягає сумніву, то причини конфлікту не завжди очевидні, вони не мають безумовного характеру і пов'язані з особливостями конкретної ситуації.

У конфлікті свідомість людини повинна оцінити значущість мотивів, зробити вибір між ними та знайти компромісне рішення. Критична ситуація виникає тоді, коли особистість не може ні вийти з конфлікту, ні знайти прийнятне вирішення, і тоді свідомість «капітулює» перед невирішеною проблемою.

Таким чином, критичні ситуації — від найпростіших до найскладніших (від стресу через фрустрацію й конфлікт до кризи) — потребують від людини різних форм внутрішньої роботи. Реакції на стрес зазвичай проявляються в активації внутрішніх ресурсів особистості для захисту своїх життєвих можливостей. Більш складні ситуації можуть вимагати переосмислення життєвих цілей, потреб і прагнень, а також перебудови власного «Я».

Конфлікт, як один із типів критичних ситуацій, тісно пов'язаний з усіма іншими. Конфлікти завжди супроводжуються стресом, майже завжди містять елементи фрустрації, невдоволення чи кризових моментів у житті особистості. Вони можуть виступати одночасно і причиною, і наслідком, і проявом різноманітних критичних життєвих ситуацій — як у позитивному, так і в негативному аспектах.

Особливість підліткового періоду полягає в тому, що підліток є своєрідною «маргінальною особистістю». Він перебуває між двома групами: уже не хоче належати до дітей, але ще не прийнятий у світ дорослих. Чим більший розрив між цими групами і триваліший період «пошуку себе», тим складнішим стає перехід до дорослості.

Контраст між дитинством і зрілістю, між якими опиняється підліток, ускладнює засвоєння соціальних ролей і зумовлює виникнення численних внутрішніх і зовнішніх конфліктів. Додаткову складність становить індивідуальна варіативність розвитку — не існує «середнього підлітка». Загальні закономірності вікового розвитку завжди проявляються через індивідуальні відмінності, що залежать не лише від умов виховання та середовища, але й від особистісних характеристик самої дитини.(особистості) [].

У працях деяких психологів, зокрема психіатрів, зустрічаються поняття «підлітковий комплекс» і «пубертатна криза».

Перше означає сукупність психологічних характеристик, властивих підлітковому віку у їх найяскравішому виявленні, тоді як друге стосується змін у поведінці, що з них випливають.

Сутність підліткового комплексу полягає у головних рисах цього віку — моделях поведінки та специфічних реакціях на впливи середовища.

О. Є. Лічко включає до цього комплексу реакцію емансипації, реакцію групування з однолітками, реакції за інтересами чи дозвіллеві (так звані “хобі-реакції”), а також реакції, зумовлені статевим потягом.

Реакція емансипації розвивається у підлітків під впливом соціально-психологічних чинників, таких як надмірна опіка з боку дорослих, надто суворий контроль, позбавлення елементарної самостійності та будь-яке обмеження свободи дій, поєднані з тим, що дорослі продовжують ставитися до підлітка як до дитини.

Реакція групування з ровесниками має майже інстинктивне походження. Саме вона пояснює той факт, що більшість порушень, здійснених підлітками, відбувається у групі; саме в групі може сформуватися і психологічна залежність від алкоголю.

Реакція дозвілля (хобі) може бути відсутня у дорослих, проте є невід’ємною рисою підліткового віку.

Одне й те саме захоплення може мати різні мотиви, а деякі хобі можуть стати основою девіантної поведінки — або через надмірну інтенсивність, або через асоціальний зміст.

Дослідження реакцій, зумовлених статевим потягом, показують, що сексуальна поведінка підлітків характеризується великою нестабільністю, іноді близькою до патологічних форм. Ця нестійкість пояснюється ще недиференційованою сексуальністю.

Крім того, у підлітків зберігаються типові для дитинства поведінкові реакції — заперечення, опозиція, наслідування, компенсація та гіперкомпенсація.

Л. С. Виготський підкреслював, що перехідний період охоплює дві групи процесів:

- «природний план», який включає біологічне дозрівання, зокрема статеве;
- і «соціальний план», що охоплює процеси навчання і соціалізації в широкому сенсі.

Формування почуття власної зрілості є центральним новоутворенням цього періоду: підліток прагне не лише бути дорослим, а й здаватися дорослим.

Джерелом цього почуття стають значні фізичні зміни, початок статевого дозрівання, соціальні зрушення, а також усвідомлення цих змін самим підлітком.

Однак соціальне становище підлітка по суті не змінюється: він залишається учнем, матеріально залежить від батьків, які продовжують відігравати роль вихователів.

Дорослі, своєю чергою, часто зберігають звичку керувати й контролювати дитину, від якої важко відмовитись навіть розуміючи потребу в цьому.

Надаючи дитині більше самостійності, дорослий повинен відмовитися від частини своїх прав, що породжує тенденцію зберігати інфантилізуюче ставлення до підлітка, який “має слухатися” і не претендувати на нові права.

Подібна позиція несвідомо лестить самолюбству дорослих: чим більш безпорадною і дитячою виглядає дитина, тим важливішими здаються ролі батьків і вчителів.

Однак це створює несприятливу виховну ситуацію: така установка суперечить завданням виховання, породжує суперечності у самосприйнятті підлітка, гальмує розвиток його соціальної зрілості та формування соціальної компетентності у спілкуванні та поведінці.

Період підлітковості таким чином є фазою загострення кризи у взаєминах між дорослими й дітьми, що виявляється залежно від соціальної ситуації

розвитку у двох сферах взаємодії: «підліток — підліток» і «підліток — дорослий».

Дорослі найчастіше представлені вчителями та батьками, з якими і виникає більшість конфліктів.

Отже, конфліктна взаємодія реалізується у трьох взаємопов'язаних системах: «підліток — батьки», «підліток — учителі» та «підліток — підліток».

Спілкування між підлітками становить особливу сферу їхнього життя. Іноді воно стає настільки важливим, що інтерес до навчання знижується, а спілкування з близькими втрачає привабливість — явище, яке часто неправильно розуміють учителі та батьки.

Конфліктні відносини між підлітками зазвичай ґрунтуються на боротьбі за лідерство.

Основними чинниками конфліктної поведінки є рівень домагань, самооцінка та соціальний статус.

Взаємини між підлітками та вчителями також характеризуються конфліктами діяльності, стосунків і поведінки.

Педагогічні конфлікти мають свої особливості, зумовлені специфікою навчальної діяльності, відмінностями у віці та статусі учасників.

Конструктивна поведінка вчителя в конфліктній ситуації передбачає:

- правильне визначення власної позиції;
- співпрацю з батьками;
- використання впливу учнівського колективу та педагогічної команди;⁸
- повагу до особистості підлітка;
- реалізацію рекомендацій, спрямованих на оптимізацію взаємодії з учнем.

Конфлікти між підлітками та батьками часто зумовлені деструктивністю внутрішньосімейних стосунків, недоліками виховання, віковими психологічними змінами підлітка, а також індивідуальними особливостями самих дорослих.

Конфліктна поведінка підлітків виникає тоді, коли не враховуються їхні особистісні особливості й вікові зміни, а форма і зміст спілкування з дорослими не відповідають новому етапу розвитку.

Безконфліктні стосунки між дорослими та підлітками сприяють підвищенню педагогічної культури батьків, організація сімейного життя на засадах співробітництва, а також щирий інтерес батьків до внутрішнього світу дітей, підтриманий емпатійним розумінням і послідовністю у вимогах.

Проблема психологічних детермінант конфліктної поведінки, що дозволяє розкрити глибинні основи конфліктності, займає важливе місце у дослідженні конфліктів.

Для кращого розуміння та управління ними необхідно чітко визначити поняття «конфліктність» і «конфліктна поведінка».

Структуру конфліктності можна представити наступними компонентами:

- емоційна складова — емоційний стан людини під час міжособистісного спілкування, відсутність здатності регулювати емоційні реакції в ситуаціях, що передують конфлікту або під час нього;
- вольова складова — відсутність здатності цілеспрямовано концентрувати внутрішні ресурси та здійснювати контроль над власними діями;
- когнітивна складова — ступінь сприйняття провокаційних дій співрозмовника, суб'єктивне бачення ситуації, відсутність здатності до аналітичного та прогностичного мислення;
- мотиваційна складова — стан внутрішніх ресурсів, які перешкоджають адекватній поведінці в конфліктній ситуації та її конструктивному вирішенню;
- психомоторна складова — відсутність контролю над фізичними проявами, жестикуляцією та мімічними реакціями.

Слід наголосити, що науковий підхід до вивчення явищ і процесів, які характеризуються конфліктною природою, набуває все більшої актуальності.

Питання конфліктності в підлітковому середовищі останніми роками стало особливо важливим.

Про це свідчить інформація у медіа-просторі та збільшення кількості звернень до психологів з приводу роботи з підлітками, які мають складну поведінку.

Розуміння факторів, що зумовлюють підліткову конфліктність, є важливою передумовою для формування у підлітків реалістичної самооцінки, вміння аналізувати міжособистісні ситуації, коригувати власну поведінку у взаємодії з оточуючими, а також трансформувати конфліктність у конструктивний опір через застосування активних навчальних методик. Дослідники вказують на те, що мікросоціальні умови справляють істотний вплив на становлення особистості впродовж всього життєвого шляху. Як зауважують В. Н. М'ясищев [16], В. Л. Васильєв та Л. М. Зюбін [13], саме найближче соціальне оточення має вирішальне значення у формуванні девіантних форм поведінки підлітків, опосередковуючи вплив їхніх біологічних характеристик. Особистість не знаходиться у безпосередньому зв'язку з широким соціальним простором, а взаємодіє з ним через найближче мікрооточення (первинну соціальну групу). До найближчого оточення підлітка входять батьки, однолітки та значущі дорослі.

Відповідно до поглядів Л. І. Божович, ступінь психологічного комфорту дитини та виразність проявів кризи підліткового віку визначаються характером її взаємин з оточуючими, насамперед із дорослими людьми, а також тим, наскільки у процесі цієї взаємодії реалізуються прагнення зайняти нову, «дорослішу» життєву позицію та усунути зовнішні і внутрішні бар'єри, які перешкоджають підлітку досягти обраної ним моделі розвитку [3].

Почуття несправедливості з боку оточення викликає у підлітка образу: він починає вважати себе жертвою, яка не заслуговує на таке ставлення, і проявляє агресивність щодо тих, хто негативно оцінює його діяльність.

Дослідження багатьох учених показують, що одним із чинників агресивної поведінки може бути незадоволення різноманітних потреб підлітка. У такому випадку він опиняється у ситуації значної фрустрації важливих психологічних і соціальних потреб. Коли ймовірність їх задоволення здається низькою,

виникають стани образи, роздратування, розчарування й гніву, що об'єднуються під загальним поняттям «фрустрація» [10]. Реакцією підлітка на фрустрацію найчастіше стає агресія. Інколи фрустрація може проявлятися по-іншому — у прагненні уникнути складної ситуації, тобто джерела фрустрації, або ж в апатії, що виявляється у регресії поведінки. Очевидно, такі реакції не сприяють формуванню позитивних взаємин між підлітком і його оточенням: між ними встановлюються стійкі негативні відносини [14].

О. О. Бодальов і Л. І. Криволап підкреслюють зростаючу складність комунікативних відносин між підлітком і дорослими, зокрема вчителями, кожен із яких вирізняється власним стилем взаємодії з учнями, методами навчання, рівнем вимогливості та особистісними рисами. Науковці зазначають, що «існує досить стабільна залежність між стилем поведінки педагога у спілкуванні з учнями та характером емоційних переживань, які ці учні — підлітки — відчувають. Учителі, залежно від стилю комунікації, по-різному впливають на формування характерологічних рис особистості підлітка» [4].

Таким чином, ігнорування педагогом особливостей самосвідомості підлітка призводить до виникнення деформованих і негативних відносин з учителями, появи девіантних форм поведінки, а згодом — до загального незадоволення дитини стосунками з дорослими. Важливо зазначити, що підліток не прагне прямо протистояти дорослим — він прагне стати рівним їм. Йому необхідні увага і розуміння з боку дорослих. Однак учителі та батьки нерідко відмовляються приймати нову позицію дитини. Унаслідок цього між ними виникає своєрідна «психологічна стіна», і, намагаючись подолати її, багато підлітків вдаються до агресивних форм поведінки.

Аналіз психолого-педагогічної літератури, присвяченої специфіці взаємин підлітків із оточенням, дає підстави вважати, що порушення у стосунках між підлітками та педагогами, які проявляються через апатію, відчуження або втрату інтересу, є наслідком неадекватної педагогічної орієнтації і негативно впливають на особистісний розвиток учнів; отже, вони можуть розглядатися як одна з причин девіантної поведінки підлітків [12]. Дослідження позиції дорослих

педагогів передбачає також вивчення специфіки сімейних відносин, які закладають підґрунтя агресивної поведінки й проявляються в підлітковому віці з різною інтенсивністю.

За твердженням Д. І. Фельдштейна, дитина отримує перші уявлення про моделі агресивної поведінки саме в сім'ї. Це підтверджується спостереженнями щодо особливостей ідентифікації дитини з батьками, що стають для неї моральним ідеалом або орієнтиром для подальшого особистісного розвитку. Найчастіше дитина ідентифікує себе або з батьком, або з матір'ю [15]. Дослідження А. П. Купріної та Д. І. Фельдштейна показують, що сімейні умови виховання підлітків із агресивною поведінкою характеризуються напруженою психологічною атмосферою, частими конфліктами між батьками, до яких іноді залучаються й інші члени родини, а також недостатньою увагою до дітей. Частина батьків використовує авторитарні методи виховання (гіперопіку), застосовує фізичні покарання. Інші, навпаки, надають дітям надмірну свободу, майже не втручаються в їхнє життя, не забезпечують належної підтримки й допомоги, часто виявляють байдужість до їхніх проблем. Такий тип взаємодії, як правило, сприяє формуванню в підлітків почуття зневаги до батьків, злості, образи та неповаги. Думка батьків втрачає для них значення, і вони перестають впливати на поведінку дітей [6]. Негативна атмосфера в родині часто призводить до недостатньої підготовки дитини до школи або до формального ставлення до навчання, що викликає спротив і ворожість. Підлітки з агресивною поведінкою зазвичай вирізняються неуважністю, імпульсивністю та часто вступають у конфлікти з учителями. Такі конфлікти стосуються виконання навчальних завдань, успішності або недотримання шкільних правил — найчастіше на уроках. Унаслідок цього виникають конфлікти в емоційно-особистісній сфері відносин між учнями та вчителями, а також у процесі спілкування під час навчальної діяльності [11,19].

Зміни, що відбуваються у стосунках між підлітками та батьками, відображаються на динаміці мотивів і змісті їхнього спілкування. Однак багато батьків не враховують вікові зміни у становленні особистості підлітка,

вважаючи, що він залишається дитиною і повинен безумовно слухатися. Незадоволення у спілкуванні з батьками, особливо з батьком (за даними А. П. Купріної), часто призводить до формування протестної поведінки [5,7].

Г. М. Пікалова пояснює труднощі, що виникають у стосунках між підлітками та дорослими, суперечностями між потребою пізнати себе і низькою здатністю адекватно аналізувати власні дії, між рівнем домагань підлітка і його реальною позицією в колективі, між ставленням до себе і ставленням до нього з боку ровесників чи дорослих. Такі труднощі зазвичай проявляються у вигляді конфліктів або розривів у взаєминах [5,10,18].

Аналіз теоретичних і емпіричних досліджень взаємин між підлітками з агресивною поведінкою та їхніми батьками дає змогу зробити висновок, що агресивна поведінка підлітків зумовлена особливостями сімейних відносин.

Таким чином, викривлене сприйняття підлітком ставлення оточення до себе поступово перетворюється на внутрішню позицію, що визначає його подальший розвиток. Реагуючи агресивними діями, підліток схильний пояснювати власні невдачі не своїми помилками, а несправедливістю чи недоброзичливістю інших людей. Такі порушення у взаєминах проявляються у внутрішніх установках на кшталт: «Я поганий — усі погані» або «Я хороший — усі погані», що відображають тенденцію до розриву та протистояння з оточенням [15].

Узагальнюючи результати аналізу, вивчення наукових джерел з психології та педагогіки дає підстави стверджувати, що поведінкові девіації підлітків, включаючи агресивні прояви та кризові періоди психічного становлення, визначаються характером їхніх стосунків з оточуючими. Отже, агресивна поведінка є результатом деформації системи взаємин, у яку включений підліток, і представляє собою деформований тип взаємодії з навколишнім світом.

Вивчення досліджень, які стосуються мотиваційних чинників агресії, демонструє, що агресивні дії підлітків можуть виявлятися як:

– інструмент реалізації значущих цілей;

- механізм емоційної розрядки, компенсації незадоволеної потреби або зміни спрямованості активності;
- самостійна мета, що забезпечує реалізацію потреби у самоактуалізації та самопрезентації.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Проведено теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми конфліктної поведінки особистості та її зв'язку з темпераментом і характером. Після проведення теоретичного аналізу основних підходів до визначення природи конфлікту та конфліктної поведінки в українській і зарубіжній психології варто підкреслити, що на сьогодні у літературі, присвяченій конфліктології, існує велика різноманітність визначень поняття «конфлікт».

У вітчизняній науковій літературі більшість визначень конфлікту мають соціологічну спрямованість. Їхньою перевагою є те, що автори виділяють різні суттєві ознаки соціального конфлікту, який проявляється у багатьох формах протистояння між окремими особами та соціальними спільнотами, спрямованих на досягнення певних інтересів і цілей.

Визначено психологічні особливості та індивідуальні детермінанти конфліктної поведінки, а також їхній зв'язок із темпераментом і характером.

У нашому дослідженні конфлікт розглядається як сукупність активних, взаємно спрямованих дій, що супроводжуються емоційними переживаннями, здійснюваних протидіючими сторонами з метою розв'язання значущих суперечностей. Конфлікт відіграє вирішальну роль у формуванні нових рис характеру та у перебудові особистості; його розв'язання є гострою формою розвитку, що характеризується трансформацією структури особистості підлітка та побудовою нових взаємин.

Таким чином, конфлікт підносить його учасників на якісно новий рівень взаємодії, що супроводжується переорієнтацією цінностей, усвідомленням власних мотивів, формуванням особистісних і колективних інтересів, зміною

комунікативної структури, руйнуванням старих схем поведінки та створенням нових.

Сучасний стан дослідження детермінант конфліктної поведінки підлітків можна сформулювати таким чином:

найбільш виражені конфліктні ситуації в період підліткової кризи зумовлені інтенсивністю внутрішніх переживань, які відчуває підліток у ході конфлікту. Зміст цих ситуацій відображає основні сфери його життя — передусім взаємини з батьками та ровесниками.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ І СТРАТЕГІЙ ПОВЕДІНКИ В КОНФЛІКТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

2.1. Організація та методи емпіричного дослідження

Метою емпіричного етапу даного дослідження було виявлення зв'язку між окремими особистісними характеристиками підлітків — такими як тип темпераменту, акцентуації характеру та рівень тривожності — і вибором стратегій поведінки, які вони застосовують у конфліктних ситуаціях.

Дослідження проводилося на базі загальноосвітнього навчального закладу. У ньому взяли участь 60 учнів віком від 13 до 15 років (30 хлопців та 30 дівчат). Збір даних здійснювався в онлайн-режимі за допомогою Google-форм.

Усі учасники навчалися у 7-9 класах і не мали клінічних ознак психічних розладів.

2.2. Вибір та обґрунтування методів дослідження

Для досягнення поставленої мети використовувався комплекс психодіагностичних методик:

1. Опитувальник Айзенка (EPI) — призначений для визначення типу темпераменту за шкалами екстраверсії-інтроверсії та нейротизму. Ця методика дала змогу класифікувати учасників за типами темпераменту (сангвінік, холерик, флегматик, меланхолік).

Особистісний опитувальник Айзенка (EPI), опублікований у 1963 році Гансом Айзенком, спрямований на діагностику рис особистості та характеристик темпераменту.

2. Опитувальник для визначення акцентуацій характеру Лічко, адаптований для підлітків. Він дозволяє виявити домінуючі акцентуації особистості, що впливають на соціальну поведінку.

Ідентифікація типу акцентуації у підлітка є важливим практичним завданням, оскільки вказує на вразливі місця характеру і тим самим дає змогу прогнозувати фактори, здатні спровокувати декомпенсацію або психогенні реакції, що ведуть до дезадаптації.

3. Методика Кеннета Томаса — «Вибір стилю поведінки в конфлікті».

Вона використовувалася для визначення домінуючої стратегії поведінки, яку обирає кожен учасник у конфліктних ситуаціях: суперництво, співпраця, компроміс, уникнення або пристосування.

Призначення цієї методики — ідентифікація найбільш характерного для індивіда стилю регулювання конфліктів.

У 1970-х роках американські дослідники Кеннет Томас та Ральф Кілман виділили п'ять основних типів поведінки в конфліктній ситуації, що відрізняються ступенем наполегливості та співпраці.

Для визначення типу, властивого конкретному індивіду, вони розробили спеціальний опитувальник, на якому ґрунтується це дослідження.

У цьому опитувальнику К. Томас описує кожен з п'яти можливих варіантів дванадцятьма твердженнями щодо поведінки індивіда в конфліктних ситуаціях. Ці твердження поєднані в тридцять пар; у кожній парі респондент має обрати те твердження, яке найкраще відповідає його типовій поведінці.

Кількість балів, набраних за кожною шкалою, дає змогу оцінити схильність особи до вияву певного типу поведінки в конфліктній ситуації.

Передбачалося, що тип темпераменту та певні акцентуації характеру мають значний вплив на вибір стратегій поведінки в конфліктах.

Підлітки холеричного та гіпертичного типів частіше обирали б стратегію суперництва, тоді як флегматики, меланхоліки та тривожні типи віддавали б перевагу уникненню чи пристосуванню.

Підлітки з високим рівнем нейротизму, у свою чергу, відрізнялися б емоційно напруженими реакціями під час конфліктів.

2.3. Результати дослідження, аналіз та інтерпретація

Отримані в ході емпіричного дослідження результати дозволяють зробити висновки щодо зв'язку між особистісними характеристиками підлітків та їхніми стратегіями поведінки в конфліктних ситуаціях.

Обчислення відсотків виконувалися за формулою: $(P = \frac{K}{N} \times 100\%)$.

Результати за методикою Айзенка (EPI) Аналіз даних надано в таблиці (Табл.2.1)

Табл.2.1

Результати за методикою Айзенка

Тип темпераменту	Відсоток
сангвінічний	35
холеричний	25
флегматичний	20
меланхолічний	20

Тобто (Рис.2.1),

35 % мають сангвінічний тип темпераменту,

25 % — холеричний,

20 % — флегматичний,

20 % — меланхолічний.

Результати дослідження типів темпераменту у респондентів надано на Рис.2.1

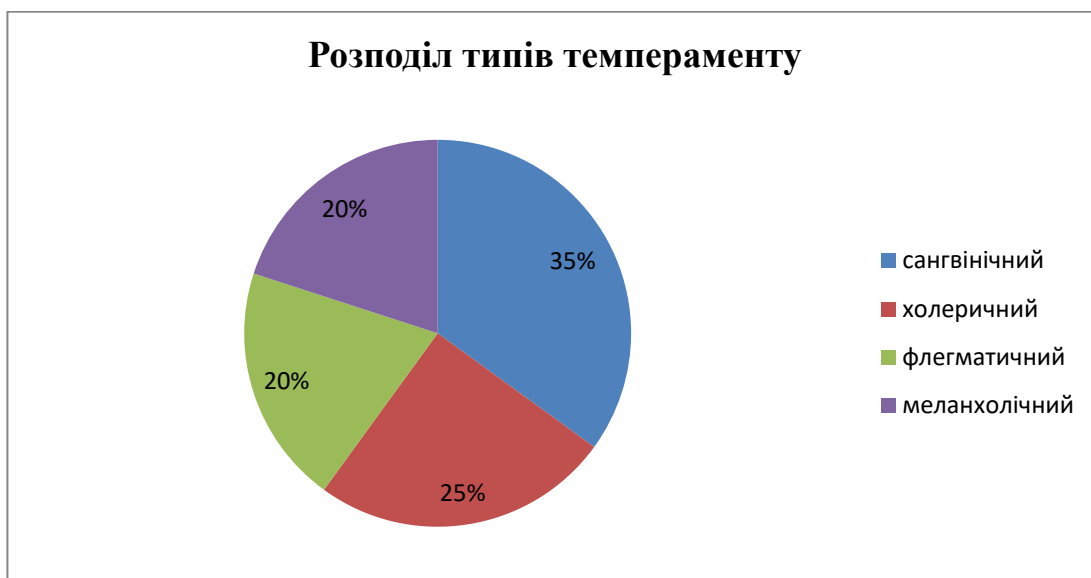

Рис.2.1. Розподіл типів темпераменту

Отже, більшість підлітків характеризується високим рівнем активності, товариськості та емоційної стійкості. Однак у групі з холеричним темпераментом спостерігалася підвищена імпульсивність, а також виражена схильність до емоційних реакцій у конфліктних ситуаціях.

Результати, отримані за методикою оцінювання акцентуацій характеру, представлені в таблиці 2.2.

Табл.2.2

Результати за методикою ПДО (Личко)

Тип акцентуації характеру	Відсоток
гіпертимна	30
демонстративна	20
тривожна (сенситивна)	18
нестійка	15
епілептоїдна	10
циклоїдна	7
дистимна	7

Отримані дані свідчать, що у структурі особистості підлітків найчастіше проявлялися такі акцентуації:

гіпертимна — 30 %;

емонстративна — 20 %;

тривожна (сенситивна) — 18 %;

нестійка — 15 %;

епілептоїдна — 10 %;

інші типи (циклоїдна, дистимна тощо) — у межах 7 %.

Переважаання гіпертимних та демонстративних акцентуацій свідчить про активну життєву позицію, високу комунікабельність та сильну тенденцію до лідерства, але також і про схильність до суперництва та частих конфліктів.

Тривожні типи, навпаки, відрізняються підвищеною чутливістю, невпевненістю в собі та тенденцією до уникнення конфліктних ситуацій.

Результати, отримані за методикою К. Томаса (вибір стилю поведінки в конфліктній ситуації), представлені в таблиці 2.3.

Табл.2.3

Результати за методикою поведінки в конфліктних ситуаціях

Тип поведінки в конфліктних ситуаціях	Відсоток
співпраця	28
компроміс	25
суперництво	20
пристосування	15
уникнення	12

Розподіл стратегій поведінки серед досліджуваних виглядав так:

співпраця — 28 %;

компроміс — 25 %;

суперництво — 20 %;

пристосування — 15 %;

уникнення — 12 %.

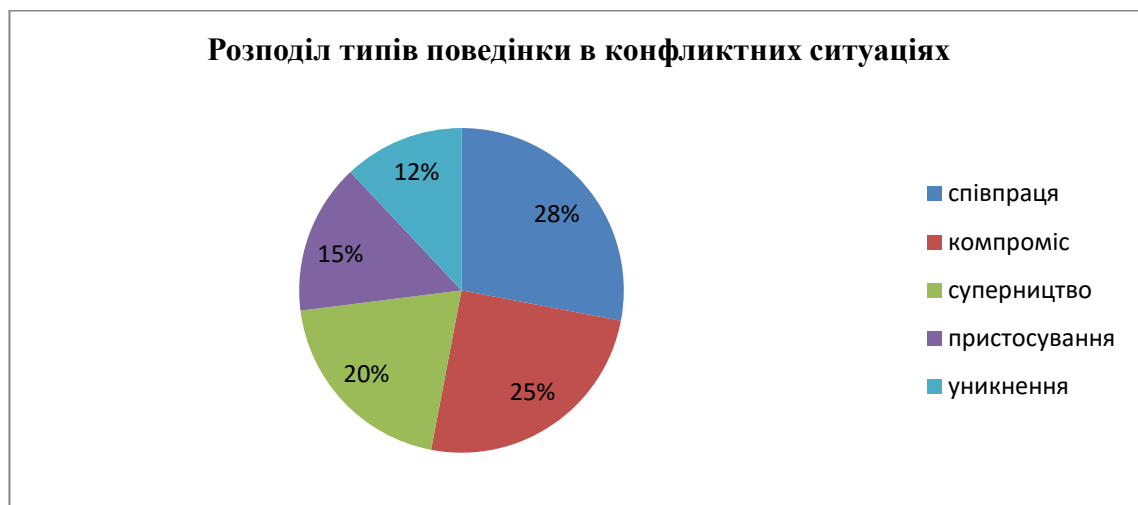

Рис. 2.3 Розподіл типів поведінки в конфліктних ситуаціях

Таким чином, більшість підлітків орієнтуються на конструктивні форми поведінки, такі як співпраця та компроміс. Водночас значна частина (близько 20 %) демонструє стратегію суперництва, що може бути пов'язано з підвищеною емоційністю та прагненням до самоствердження. Результати проведеного дослідження показали, що 20 % підлітків надають перевагу стратегії змагання, тобто прагнуть задовольнити власні інтереси за рахунок іншої сторони.

Близько 28 % респондентів схильні до співпраці, тобто намагаються знайти альтернативу, яка б повністю задовольнила інтереси обох сторін. Приблизно 25 % обирають стратегію компромісу, що передбачає досягнення домовленості між учасниками конфлікту шляхом взаємних поступок. І нарешті, 12 % підлітків воліють уникати або виходити з конфліктної ситуації. Підлітки, які надають перевагу стратегії співпраці, у конфліктній ситуації прагнуть знайти рішення, яке б задовольнило обидві сторони. Таке ставлення можливе лише тоді, коли проблема, що стала причиною суперечки, має однакову значущість для кожного з учасників, і жоден з них не бажає ухилятися від її спільного розв'язання. Також імовірно, що сторони конфлікту мають приблизно рівний статус або не надають великого значення відмінностям у своїх позиціях.

Слід зазначити, що обидві сторони прагнуть вільно й на рівних обговорювати спірні питання, щоб досягти повної домовленості щодо взаємовигідного вирішення конфлікту.

У таких випадках підлітки поведуться як партнери: довіряють один одному, враховують потреби, страхи й уподобання співрозмовника.

Обираючи стратегію співпраці, кожна зі сторін отримує максимальні переваги за мінімальних втрат. Поряд із цим, у вибірці 25 % опитаних обрали компроміс як домінантну стратегію поведінки. Представники цієї групи характеризуються схильністю до взаємних поступок, взаємовигідних домовленостей і пошуку рішень, які забезпечують часткове задоволення інтересів обох сторін.

Отже, учні, що дотримуються стратегії компромісу, будують свою поведінку на взаємній адаптації позицій у процесі обговорення проблеми та намагаються знайти прийнятне рішення для кожної зі сторін.

Важливу роль у реалізації цієї стратегії відіграє універсальний механізм регулювання конфлікту — переговори. Саме переговорний процес дає можливість найточніше визначити зони спільних інтересів — так звані «зони згоди». Компромісні рішення вважаються найоптимальнішими для регулювання конфліктних ситуацій; підлітки, які користуються цією тактикою, зберігають взаємини, віддаючи перевагу частковому виграшу замість повної поразки. Стратегія компромісу не руйнує стосунків, а навпаки — сприяє їх позитивному розвитку. Водночас компроміс не можна вважати остаточним розв'язанням конфлікту — це радше етап на шляху до повного вирішення проблеми.

Як відомо, підлітковий вік фахівці визначають як перехідний, складний і критичний період. Підлітки з підвищеною збудливістю, емоційною та поведінковою нестабільністю часто слабо контролюють себе, є імпульсивними та емоційними, що призводить до зростання конфліктності та агресивності.

Неможливо перелічити всі причини конфліктів у підлітковому віці, але загалом їх можна поділити на дві основні групи факторів:

- психологічні особливості взаємин між підлітками — симпатії й антипатії, культурні та етнічні відмінності, роль лідера, недостатні комунікативні навички тощо;

- індивідуально-особистісні характеристики членів групи — невміння контролювати емоції, схильність до конфліктів, замкнутість, брак такту.

Отже, можна стверджувати, що поведінка підлітків нестійка й амбівалентна: вони часто коливаються у своїх реакціях, що свідчить про подвійну, суперечливу поведінкову природу цього віку.

Результати проведеного дослідження показали, що серед підлітків найбільш вираженими є три протилежні стратегії поведінки — суперництво, співпраця та компроміс. Це свідчить про те, що підлітки, які обирають стратегію суперництва, прагнуть задовольнити власні інтереси за рахунок інших. Використання цієї стратегії відображає вищий рівень готовності до розв'язання конфлікту, принаймні з боку однієї зі сторін.

У разі конфлікту в підлітковому колективі ті, хто дотримується стратегії суперництва, намагаються нав'язати свою думку чи рішення іншій стороні. Застосування тактики суперництва ґрунтується на поведінкових передумовах, що передбачають використання примусу або авторитарних форм взаємодії, таких як примус чи директивний стиль спілкування, побудований на підпорядкуванні однієї сторони іншій.

Після завершення дослідження було підраховано бали за кожною шкалою опитувальника та визначено середнє арифметичне значення. На основі отриманих даних було складено підсумкову таблицю, у якій відображено кількість підлітків, що обрали певну властивість темпераменту, а також ступінь вираженості цієї властивості — низький, середній або високий.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Проведене теоретичне та емпіричне дослідження дало змогу глибше зрозуміти взаємозв'язок між особистісними характеристиками підлітків та стратегіями їхньої поведінки у конфліктних ситуаціях. У ході роботи було досягнуто поставленої мети — визначити, яким чином індивідуально-психологічні особливості впливають на вибір підлітками певних стратегій поведінки під час конфлікту.

Основні результати можна узагальнити таким чином:

1. Конфлікт є природним і неминучим елементом міжособистісної взаємодії. Його вплив може бути як конструктивним, так і деструктивним, залежно від особистісних рис, емоційного стану та соціального контексту, у якому перебуває індивід.

2. Підлітковий вік виступає чутливим періодом для формування моделей поведінки у конфліктних ситуаціях. Саме на цьому етапі активно розвивається самосвідомість та формується особистісна ідентичність, що часто супроводжується внутрішніми суперечностями й ускладненнями у стосунках із дорослими та однолітками.

3. Індивідуально-психологічні детермінанти, зокрема темперамент і акцентуації характеру, зумовлюють вибір стилю поведінки у конфліктній ситуації.

- Підлітки з холеричним темпераментом або з гіпертимною акцентуацією характеру частіше обирають стратегію суперництва;
- Сангвініки та емоційно врівноважені особи віддають перевагу співпраці;
- Меланхоліки схильні до уникнення або пристосування;
- Флегматики найчастіше обирають компроміс.

4. Отримані емпіричні результати підтвердили гіпотезу про наявність статистично значущого зв'язку між темпераментом, акцентуаціями характеру та обраними стратегіями поведінки в конфліктних ситуаціях.

У цілому результати дослідження свідчать, що конфліктна поведінка підлітків є багатофакторним і складним психічним утворенням, яке залежить від поєднання біологічних, психологічних та соціальних чинників. Розуміння цих механізмів становить основу ефективної профілактики деструктивних форм поведінки та сприяє гармонізації міжособистісних стосунків у підлітковому середовищі.

Аналіз кореляційних зв'язків між показниками темпераменту, акцентуаціями характеру та стратегіями поведінки у конфлікті показав, що:

- Підлітки з холеричним темпераментом переважно обирають стратегію суперництва;
- Сангвініки частіше надають перевагу співпраці або компромісу;
- Меланхоліки схильні до уникнення чи пристосування;
- Флегматики відзначаються перевагою компромісних рішень.

Також було встановлено, що підлітки з гіпертимною акцентуацією частіше виявляють поведінку суперництва, тоді як особи з тривожною або дистимічною акцентуацією надають перевагу пристосуванню чи уникненню конфлікту.

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ

3.1. Теоретико-методологічні засади профілактики та корекції конфліктної поведінки підлітків

Дослідження, присвячені психоіндивідуальному визначенню поведінки особистості у конфлікті, ґрунтуються на так званому «структурному підході», який розглядає особистість у контексті її індивідуальних характеристик, рис та особливостей характеру (Г. Айзенк, Р. Кеттел, Б. Г. Ананьєв, С. Л. Рубінштейн, В. С. Мерлін).

У межах цього підходу структура особистості посідає центральне місце і розглядається як система індивідуальних психічних властивостей, що охоплює як психодинамічні характеристики, так і психологічні якості особистості.

Згідно з концепцією В. С. Мерліна, психодинамічні властивості визначаються такими векторами, як екстраверсія — інтроверсія, тривожність і психотизм; вони відображають динаміку психічних процесів людини.

Натомість психологічні властивості базуються на особливостях темпераменту і формують багатофакторну структуру особистості.

Конструктивне розв'язання міжособистісного конфлікту є неможливим без попереднього визначення його глибинних причин.

Причини міжособистісного конфлікту зумовлюються взаємодією об'єктивних і суб'єктивних чинників: перші створюють потенційну можливість виникнення конфлікту; другі визначають способи його регуляції.

Вибір стилю поведінки у конфліктній ситуації певною мірою залежить від індивідуально-психологічних характеристик особистості.

На основі результатів низки досліджень встановлено, що: психотизм та агресивність зумовлюють активну стратегію суперництва;

інтроверсія сприяє вибору стилю співпраці;

жіночий психічний тип більш схильний до компромісу. Однак увага дослідників має бути зосереджена не лише на тому, як психологічні особливості визначають стиль поведінки, а й на соціально-психологічних факторах, що впливають на вибір активного чи пасивного стилю реагування у конфлікті.

Важливу роль у виникненні конфліктів відіграють так звані «конфліктогени» — елементи, які сприяють напруженню або незгоді. Їхня небезпека полягає в тому, що люди часто чутливіші до висловлювань інших, ніж до власних слів.

Особливо небезпечним є явище ескалації конфліктогенів: на словесну атаку зазвичай відповідають ще більш емоційно насиченою реакцією, реалізуючи принцип «найкращий захист — це напад».

Часто джерелом конфлікту виступає невідповідність рольових очікувань між партнерами спілкування.

Також конфлікт може виникати внаслідок психологічної несумісності між людьми, які змушені взаємодіяти щодня.

У таких випадках необхідним є психологічне втручання — допомога людині у формуванні здатності розуміти й приймати індивідуальні відмінності, поважати інших, навіть якщо вони не поділяють її поглядів чи стилю поведінки.

Значна кількість шкільних конфліктів, іноді досить серйозних, виникає через нездатність окремих педагогів ефективно комунікувати з учнями.

На сьогодні різні психологічні напрями та техніки корекції дозволяють ефективно добирати методи зниження конфліктності у підлітковому віці, враховуючи особливості темпераменту та акцентуацій характеру

Терапії та психокорекційні підходи

Когнітивно-поведінкова терапія (КПТ) — це форма психологічної допомоги, спрямована на виявлення впливу переконань, установок і думок на емоції та поведінку. Її метою є розвиток у людини навичок ефективного розв'язання реальних проблем, корекція спотворених когнітивних схем та зміна неадаптивних моделей поведінки.

Арт-терапія — метод психокорекції та психотерапії, який базується на використанні образотворчого мистецтва для поліпшення психоемоційного стану особистості.

Вона також може слугувати діагностичним інструментом для виявлення психічних станів і рис характеру. Сам термін «арт-терапія» означає «лікування мистецтвом».

Важливе місце серед методів корекції конфліктної поведінки посідає соціально-психологічний тренінг (СПТ).

Дослідження А. В. Дев'яткова, А. В. Лісовика, А. Є. Баранова, І. А. Гончарова, Л. А. Петровської та Ю. М. Ємельянова показали, що СПТ може використовуватися для корекції конфліктної поведінки у колективі, розвитку навичок ефективної взаємодії, профілактики конфліктів і формування конструктивних способів їх розв'язання.

До методів соціально-психологічного тренінгу належать:

групові дискусії,
рольові ігри та професійні симуляції,
метод «мозкового штурму»,
метод «акваріуму»,
зворотний зв'язок і саморефлексія.

Серед методів соціально-психологічного тренінгу (СПТ) найбільш поширеними є метод ділової гри та техніка рольової гри.

Під час рольової гри особлива увага приділяється тренуванню взаємодії між учасниками, які опиняються в умовно створеній конфліктній ситуації.

Водночас аналіз міжособистісних відносин, причин і мотивів поведінки осіб, що перебувають у конфлікті, посідає дещо менше місце.

На думку дослідників, у цій формі роботи основний акцент робиться на інструментальному аспекті навчання, тобто на відпрацюванні конкретних способів і моделей поведінки.

У межах рольових ігор об'єктом вивчення виступають закономірності комунікації в колективі, які розглядаються у трьох взаємопов'язаних аспектах — комунікативному, перцептивному та інтерактивному.

Такі ігри належать до категорії групових дискусій, але відрізняються тим, що мають інсценізований характер.

Кожному учаснику пропонується виконати певну роль, яка відповідає його власному баченню поведінки конкретного учасника конфлікту. Після цього розігрується декілька варіантів ситуацій відповідно до розподілених ролей.

Інші учасники тренінгу, виступаючи у ролі спостерігачів-експертів, аналізують перебіг подій, оцінюють ситуацію та поведінку учасників, визначаючи, яка стратегія виявилася найбільш адекватною і конструктивною.

Метод так званого «мозкового штурму» (brainstorming) спрямований на стимулювання вільного висловлення думок та генерування нових ідей усіма учасниками групи.

Це дозволяє швидко накопичити велику кількість поглядів і пропозицій, що стосуються певної теми або проблеми.

Методика передбачає дві послідовні фази:

перша — спонтанне висловлення ідей усіма учасниками;

друга — критичне обговорення та оцінка запропонованих варіантів.

Метод «мозкового штурму» вважається надзвичайно ефективним, оскільки він сприяє колективному створенню більш оригінальних і якісних ідей, які часто неможливо було б сформулювати в індивідуальній роботі.

3.2. Психологічні рекомендації щодо профілактики конфліктної поведінки підлітків

На наступному етапі дослідження було розроблено корекційно-розвивальну програму під назвою «Профілактика та корекція конфліктогенності у студентів».

Загальна мета програми корекції — розвиток у підлітків таких умінь і якостей, як:

здатність до самоаналізу та самоконтролю; уміння керувати власним емоційним станом і ситуацією.

Програма спрямована також на формування у підлітків:

- позитивного ставлення до себе та до оточення;
- почуття власної гідності й поваги до інших;
- усвідомлення цінності здоров'я;
- відповідального ставлення до прийняття рішень;
- уміння конструктивно й позитивно розв'язувати конфлікти.

Специфічні завдання програми полягають у:

- сприянні формуванню адекватної самооцінки;
- розвитку асертивних (уверених, неконфліктних) навичок спілкування;
- формуванні здатності робити вибір і нести відповідальність за нього;
- розвитку позитивного «Я-образу» (концепції власного «Я»)

Форма організації занять.

Корекційна програма складається з чотирьох занять, які проводяться раз на тиждень.

Робота має груповий характер, кількість учасників — від 12 до 15 осіб.

Методи і форми роботи, що використовуються під час занять:

інформаційні повідомлення, «мозковий штурм», рольові ігри, вправи з елементами арт-терапії, демонстраційні вправи тощо.

Програма передбачає чотири спеціально підготовлені заняття, кожне з яких складається з трьох частин:

1. Вступна частина — знайомство учасників, привітання, створення доброзичливої атмосфери, налаштування на подальшу спільну роботу.

2. Основна частина — проведення ігор і вправ, спрямованих на особистісний розвиток, формування адекватної самооцінки та корекцію конфліктної поведінки.

3. Завершальна частина – підбиття підсумків заняття та обговорення з групою.

Кожне заняття має починатися з привітання і завершуватися підсумком (рекапітулюцією).

Очікуваний результат: досягнення позитивних змін у поведінці, усунення проявів агресивності у взаєминах, розвиток здатності контролювати власні емоції та виявляти толерантність у спілкуванні.

СЦЕНАРІЙ ЗАНЯТЬ ПРОГРАМИ

Заняття 1. Знайомство

Мета: познайомити учасників між собою, створити сприятливу атмосферу та підготувати їх до роботи над тематикою програми.

Вступ.

Обговорення теми психології та її користі для людини.

Психолог пояснює підліткам, що знання, здобуті під час занять, допоможуть їм краще долати труднощі, з якими вони стикаються у школі та вдома.

Вправа «Знайомство».

Підлітки кидають одне одному м'яч і продовжують фразу:

«Мене звати... Я пишаюся тим, що...».

За сигналом психолога вони називають ім'я того, кому передають м'яч.

Вправа «Перетворене ім'я».

Учасники уявляють «Країну імен», де всі імена перетворилися на тварин (або рослини).

Кожен вигадує, у яку тварину чи рослину могло б перетворитися його ім'я.

Вправа «Мій портрет у променях сонця».

Мета: розвинути самосвідомість і сформувати позитивне ставлення до себе.

Хід роботи: на «сонечку», вирізаному з кольорового паперу, учасники записують свої найкращі якості (по одній на кожному промені), у центрі малюють свій автопортрет і вписують ім'я.

Після цього кожен презентує свою роботу групі.

Обговорення:

Чи було легко визначити свої сильні сторони?

Ви частіше помічаєте свої позитивні риси чи недоліки?

Чи допомогла вам ця вправа краще пізнати себе та інших?

Підсумок (5 хвилин).

Аналіз очікувань учасників і ступеня їх реалізації.

Запалюється свічка, яку передають по колу: кожен ділиться враженнями від заняття та висловлює побажання іншим.

Заняття 2. Як упоратися з агресивністю?

Мета: розкрити поняття «агресивність» і «конфліктність», навчити звільнятися від негативних емоцій.

Вправа-вступ.

Мета: підвищити самооцінку й отримати підтримку групи.

Хід роботи: усі стають у коло; один учасник виходить у центр, називає своє ім'я та розповідає, що йому подобається або що він уміє робити добре.

Інші відповідають хором: «Ти чудовий (чудова)!» і піднімають великий палець угору.

Вправа «Асоціації».

Мета: з'ясувати, наскільки учасники обізнані з темою.

Хід роботи: кожен висловлює свої асоціації до слова агресивність.

Усі варіанти записуються, після чого ведучий їх зачитує та переходить до подання інформаційного повідомлення.

Інформаційне повідомлення: «Агресивність і конфліктність»

Мета: пояснити сутність понять «агресивність» і «конфліктність».

Агресивність – це риса характеру, що виявляється у ворожому ставленні до інших людей, тварин або навколишнього світу.

Агресивною вважається така поведінка чи установка особи, яка не має об'єктивних причин, не виправдовується обставинами, а також моральними чи юридичними міркуваннями (наприклад, самооборона або захист інших).

Етимологічно слово *aggressio* означає «напад».

У сучасному розумінні цей термін має дуже широке значення.

Це явище пов'язують із негативними емоціями (зокрема гнівом), негативними мотиваціями (наприклад, бажанням завдати шкоди), деструктивними установками (расові упередження) та актами руйнування.

У психологічній науці агресивність тлумачиться як схильність або інтенція, що реалізується через реальні дії або уявні сценарії з метою підпорядкування чи встановлення переваги над іншими людьми.

Агресивні дії можуть мати різну спрямованість:

- безпосереднє нанесення шкоди або спричинення болю об'єкту (агресія ворожого типу),
- застосування агресії як інструменту для реалізації інших завдань (агресія інструментального типу).

Агресивна поведінка може бути екстернальною (спрямованою на інших осіб або об'єкти) або інтернальною – звернутою на себе (на власний організм чи психіку).

Екстернальна агресія представляє найбільшу загрозу для соціуму.

Незважаючи на те, що поняття «агресія» традиційно пов'язується з деструктивними намірами, воно може охоплювати й конструктивні форми активності, зокрема діяльність, що мотивована прагненням до досягнень.

Такі форми поведінки визначають як асертивність, акцентуючи відсутність ворожих мотивів.

Вони представлені у вигляді конкуренції, орієнтації на досягнення, сатиричного гумору, спортивного змагання та подібних проявів.

Агресія визначається як будь-яка форма поведінки, що несе загрозу або спричиняє шкоду іншій особі.

У психології вона досліджується як специфічна поведінкова модель.

Відповідно до концепції А. Басса, агресія класифікується за трьома основними вимірами:

- тілесна – словесна,
- ініціативна – пасивна,
- безпосередня – опосередкована.

Комбінація цих характеристик створює вісім типологічних категорій, що охоплюють переважну більшість агресивних проявів.

До найтиповіших форм агресії належать: конфліктна поведінка, образливі висловлювання, психологічний тиск, примусові дії, коментарі сексуального характеру, залякування або застосування фізичного насильства.

Латентні форми агресії проявляються через ухилення від взаємодії, навмисну пасивність з метою нанесення шкоди, самодеструктивну поведінку або суїцидальні тенденції.

3. Завдання, вправи та результати програми корекції конфліктної поведінки у підлітків

У програмі корекції конфліктогенність розглядається через такі прояви:

- виражене прагнення домінувати над іншими та використовувати їх у власних цілях;
- тенденція до руйнування;
- спрямованість на заподіяння шкоди оточуючим;
- схильність до насильства (фізичного, сексуального, емоційного).

Підсумовуючи, можна стверджувати, що агресивна поведінка особистості включає будь-які дії, мотивовані бажанням підкорити інших. Насильство є найгострішим проявом і негативним наслідком конфліктогенності.

Вправа: «Малюю агресію»

Мета: підготувати учасників до роботи та звільнитися від негативних емоцій.

Хід вправи: учасники малюють власне уявлення про агресію.

Обговорення:

Які у вас враження після виконання вправи?

Чи можна застосовувати цю вправу у повсякденному житті?

Вправа: «Скарбничка порад»

Мета: навчитися звільнятися від негативних емоцій.

Хід вправи: учасники об'єднуються у три групи, складають рекомендації щодо подолання агресивності та презентують результати.

Заняття 3: «Пошук альтернатив агресивній поведінці»

Мета: навчити учасників адекватно висловлювати свої почуття.

Презентація та знайомство:

Мета: сприяти формуванню позитивного мікроклімату в групі.

Хід вправи: учасники пишуть свої імена на великому аркуші та пояснюють, чому їм дали саме це ім'я або що воно означає.

Інформаційне повідомлення: «Я-повідомлення»

Мета: навчити усвідомлювати свої почуття та вербалізувати їх партнеру.

Суть: я-повідомлення дозволяє висловлювати свої емоції без приниження іншого.

Приклад:

Неправильне: «Ти знову повернувся додому о 23 годині?!»

Правильне: «Я дуже хвилююся, коли тебе немає вдома о 23 годині».

Схема я-повідомлення:

1. Назвати ситуацію, що спричинила напруження: «Коли я бачу, що ти...», «Коли трапляється...»

2. Визначити та назвати свої почуття: «Я відчуваю...», «Мені важко...»
3. Сказати, як би ви хотіли змінити ситуацію: «Я хотів(ла) б, щоб...», «Мені було б приємно, якби...»

Вправа: «Ситуації з життя»

Мета: навчити учасників адекватно виражати свої почуття.

Хід вправи: учасники поділяються на три групи, отримують аркуші з різними ситуаціями та протягом 5 хвилин розігрують їх, використовуючи я-повідомлення.

Приклади ситуацій:

1. Друг попросив одяг, а потім його порвав.
2. Ви домовилися з другом піти в кіно, але він не з'явився.
3. Батьки сварять дитину за пізнє повернення додому.

Обговорення:

Які вислови ви зазвичай використовуєте у реальному житті?

Чи було складно застосовувати я-повідомлення?

Яка була головна складність вправи?

Що ви відчували, коли до вас зверталися за допомогою я-повідомлення?

Підсумок: учасники висловлюють свої враження та разом прощаються.

Заняття 4: «Закриття»

Мета: підсумувати знання, розвинути креативність та навички співпраці.

Вправа «Презентація себе»

Учасники представляють себе так: «Мене звати... Я не хочу хвалитися, але я вмію...»

Вправа «Створення соціальної реклами»

Мета: розвивати творчі та комунікативні навички.

Хід вправи: учасники створюють соціальну рекламу «Любов і взаєморозуміння панують у світі» за допомогою малюнків, журналів, кольорового паперу, клею та олівців у командах по 2-3 особи та презентують її.

Підсумок: створюється «карта вражень» – аркуш у кутку кімнати, на якому учасники залишають свої думки, побажання та оцінки занять.

Методика серії педагогічних занять дозволила:

підвищити комунікативні навички підлітків;

формувати адекватну поведінку у конфліктних ситуаціях;

навчити ефективно керувати конфліктами;

розвивати знання про особливості соціальних взаємодій.

Результати програми:

зменшено схильність підлітків до авторитарно-агресивної та конкурентної поведінки;

підвищено здатність управляти конфліктними ситуаціями;

сформовано знання про теплі, дружні та толерантні стосунки;

набуто навички конструктивної комунікації;

розвинено позитивне уявлення про себе.

Програма спрямована на розвиток усіх компонентів гармонійної комунікації та подолання конфліктної поведінки підлітків з акцентуаціями характеру

Проведено теоретичний аналіз літератури щодо конфліктної поведінки особистості та її взаємозв'язку з темпераментом і характером.

Конфлікт – це взаємні активні дії, супроводжувані емоціями, що спрямовані на розв'язання значущих суперечностей. Він відіграє важливу роль у формуванні нових рис характеру та реконструкції особистості; його розв'язання змінює структуру особистості підлітка та формує нові стосунки.

Конфлікт сприяє переорієнтації цінностей, усвідомленню власних інтересів і формуванню колективних, зміні структури комунікації, руйнуванню старих та створенню нових схем поведінки.

Найяскравіші конфлікти під час підліткової кризи зумовлені інтенсивністю внутрішніх переживань і стосуються головним чином взаємин з батьками та однолітками.

Встановлено, що індивідуальні психологічні характеристики, такі як темперамент та акцентуації характеру, значно впливають на стратегії поведінки в конфлікті:

колерики з гіпертимічною акцентуацією частіше проявляють конкурентну поведінку;

сангвініки та емоційно врівноважені – схильні до співпраці;

меланхоліки – до уникнення або адаптації;

флегматики – до компромісу.

Стратегія співпраці виявилася найбільш адаптивною, поєднуючи самореалізацію та врахування інтересів іншого.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Внаслідок аналізу для корекційної роботи було визначено формат навчальних занять, що дав змогу здійснити вплив на покращення комунікативної компетентності, розвиток у підлітків шкільного віку вмінь адекватної поведінки в конфліктних обставинах, ефективного врегулювання різноманітних конфліктних епізодів, а також розширення обізнаності учнів щодо специфіки соціальної взаємодії.

Реалізація створеної нами корекційної програми забезпечила:

- редукцію тенденції підлітків зі стресовими станами до авторитарно-агресивних та конкурентних моделей поведінки в конфліктних обставинах;
- набуття вмінь регулювання різноманітних конфліктних епізодів;
- засвоєння знань про характеристики позитивних міжособистісних взаємин, зокрема про шанобливе ставлення та толерантну позицію щодо оточуючих, включаючи опонентів;
- формування ключових компетенцій конструктивної комунікації;
- становлення позитивно орієнтованої «Я-концепції» у кожного учасника підліткового віку.

Таким чином, створена нами корекційна програма орієнтована на формування всіх значущих елементів гармонійної взаємодії у підлітків з акцентованими рисами характеру, які розглядалися в даному дослідженні, та спрямована на трансформацію конфліктної поведінки акцентованих підлітків у конструктивну.

ВИСНОВКИ

Здійснено теоретичне дослідження наукових джерел стосовно питання конфліктної поведінки особистості та її взаємозв'язку з темпераментом та характером. Конфлікт визначається нами як взаємоспрямовані активні дії опонуючих сторін, що супроводжуються емоційними станами та мають на меті вирішення істотних протиріч. Конфліктна ситуація відіграє важливу роль у становленні нових характерологічних властивостей та трансформації особистості, а його врегулювання є інтенсивною формою розвитку — відбувається модифікація особистісної структури підлітка та становлення нових форм взаємодії. Конфліктна ситуація виводить її учасників на якісно інший рівень співпраці, що характеризується ціннісною трансформацією, усвідомленням та кристалізацією індивідуальних і колективних інтересів, зміною комунікативної організації, деструкцією застарілих і формуванням нових механізмів легітимізації.

Найбільш інтенсивні конфліктні епізоди в період підліткової кризи здебільшого детермінуються інтенсивністю внутрішніх переживань підлітка у конфліктній ситуації. Зміст виділених ситуацій відображає ключові сфери життєдіяльності підлітка: взаємини з батьківською фігурою та з віковими ровесниками.

Встановлено психологічні характеристики та індивідуально-особистісні фактори конфліктної поведінки особистості та її зв'язку з темпераментальними та характерологічними особливостями. З'ясовано, що тип темпераменту та присутність виражених акцентуйованих характерологічних рис значно впливає на вибір стратегій поведінки в конфліктних обставинах. Також визначено специфіку реагування підлітків у конфліктних епізодах. У переважній більшості випадків підлітки орієнтуються на конструктивні способи врегулювання конфліктів, водночас демонструючи схильність до емоційного реагування.

На емпіричному рівні досліджено кореляцію між темпераментом, характером та конфліктною поведінкою у підлітковому віці. Індивідуально-

психологічні детермінанти, зокрема темпераментальні особливості й акцентуації характеру, визначають модель поведінки в конфліктних ситуаціях. Підлітки холеричного типу з гіпертимною акцентуацією демонструють більшу схильність до суперництва; сангвінічні особи та індивіди зі збалансованим емоційним фоном тяжіють до кооперації; підлітки меланхолічного типу — до уникнення або адаптації. Найбільш продуктивною виявилася кооперативна стратегія, яка інтегрує орієнтацію на самореалізацію та врахування потреб опонента.

Створено психологічні рекомендації щодо превенції конфліктної поведінки в підлітковому середовищі. Широкий спектр психологічних підходів та різноманітних технік надає можливість результативно обрати способи та методи подолання конфліктності у підлітків з різними темпераментальними типами та наявністю різних характерологічних акцентуацій. Нами було створено психологічні рекомендації, які включають комплекс вправ та орієнтовані на роботу з підлітками з метою редукції конфліктності. Очікуваний результат програмних занять полягає у досягненні позитивних поведінкових трансформацій, елімінації агресивних проявів у взаємодії, здатності регулювати емоційні стани, демонстрації толерантної позиції в процесі комунікації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білий Б.В. Стиль індивідуальної поведінки особистості в конфлікті / Б.В. Білий. - К., 2000. – 214 с.
2. Варій М.Й. Загальна психологія. – 4-те вид., випр. і доп. – К.: Центр учбової літератури, 2018. – 312 с.
3. Гапон Н. П. Соціальна психологія: навчальний посібник / Н. П. Гапон. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 368 с.
4. Дуткевич Т. В., Савицька О.В. Практична психологія: Вступ до спеціальності. 2-ге вид. Навч. посіб. — К.: Центр учбової літератури, 2019. — 255 с.
5. Джелалі В. О. Психологія вирішення конфліктів: Навчальний посібник / В. О. Джелалі. – Харків-Київ: Р. И. Ф., 2006. – 320 с.
6. Дорошенко Н.Н. Гендерна детермінація вибору студентами стратегії поведінки в конфлікті. - Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Н.М. Дорошенко; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. — К., 2003. — 19 с.
7. Дуткевич Т. В. Конфліктологія з основами психології управління: навчальний посібник / Т. В. Дуткевич. – К.: Центр навч. літератури, 2005. – 456 с.
8. Ємельяненко Л.М., Петюх В.М., Торгова Л.В., Гриненко А.М. Конфліктологія. Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2003. — 315 с.
9. Конфліктологія: Підручник / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, Н. П. Осіпова та ін. – Харків: Право, 2002. – 256 с.
10. Ложкін Г. В., Пов'якель Н. І. Психологія конфлікту : теорія і сучасна практика / Г. В. Ложкин, Н. И. Повякель. – К. : МАУП, 2007. – 435 с.
11. Москаленко В. В. Соціальна психологія: Підручник / В. В. Москаленко. – К.: Центр навч. літератури, 2005. – 624 с.
12. Матяш-Заяц Л.П. Конфліктна компетентність як умова успішного попередження та розв'язання конфліктів у ранньому юнацькому віці / Л.П. Матяш-Заяц // Психологія: зб. наук. пр. НПУ імені М.П. Драгоманова. – Вип. 24. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – С. 161–165.

13. Трухін І. О. Соціальна психологія спілкування: Навчальний посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2005. – 335 с.
14. Цимбалюк І. М. Психологія спілкування: Навчальний посібник / І. М. Цимбалюк. – К.: ВД “Професіонал”, 2004. – 304 с.
15. Цюрупа М. В. Основи конфліктології та теорії переговорів: Навчальний посібник / М. В. Цюрупа. – К.: Кондор, 2004. – 182 с.
16. Tropp, K. Stability of aggressive behavior strategies in adolescence. Relations between normative beliefs about aggression, verbal abilities and aggressive behavior / K. Tropp. – Tartu, 2004. – 39 p.
17. Woods, S. Emotion recognition abilities and empathy of victims of bullying / S. Woods, D. Wolke // Child Abuse and Neglect. – 2009. – Vol. 33, № 5. – P. 307 - 311.

ДОДАТКИ

Додаток А

Тренінг з розвитку особистісних якостей та зниження конфліктної поведінки

ЗАНЯТТЯ 1. Тема: Ми – група.

Мета: Знайомство з групою та психологічним тренінгом, формування довірчої атмосфери, мотивація до відвідування подальших занять.

Необхідні матеріали: мотузка для білизни або шнур, крейда, плакат з правилами групової роботи, папір, ручки або заточені олівці.

1. Вправа на встановлення первинного контакту «Павутинка».

Мета: Знайомство учасників та ведучого один з одним, отримання первинної інформації про учасників занять. Кількість учасників: 6-12 осіб. Зміст та процедура проведення: учасники встають чи сідають у коло. Ведучий бере клубок ниток, затискає вільний кінець нитки в руці і називає своє ім'я, розповідає про свої захоплення або хобі, потім кидає клубок будь-якому учаснику. Той також називає себе, говорить про своє хобі і так, доки в павутинні не будуть усі учасники. Потім розмотують павутину, при цьому називаючи ті якості та особливості, які не подобаються учаснику в інших людях або те, чим не любить займатися учень.

Обговорення: Чи важко було говорити про себе? Що нового дізналися про інших? Чиї оповідання зацікавили?

Нотатки для ведучого У процесі вправи можна ставити додаткові питання учасникам, спонукаючи їх розповісти себе.

2. Вправа «Ухвалення правил групової роботи».

Мета: Виробити правила, за якими проходитиме кожне заняття, визначити штрафні санкції для порушників. Кількість учасників: 6-12 осіб. Зміст та процедура проведення: Ведучий розповідає учасникам, що кілька людей, об'єднаних у групу для реалізації якоїсь поставленої мети, завжди діють за правилами. Якщо правила попередньо не прийняти, то в групі можуть виникати

конфлікти та розбіжності. Щоб їх не було у цій групі, ведучий пропонує їх прийняти. Він озвучує основні правила роботи у групі, до яких учасники роблять свої доповнення, вносять зміни та дописують свої правила.

Нотатки для ведучого: потрібно, щоб підлітки самі пропонували більшість пунктів. Це мотивує їх на виконання: «Мене не змушують, я сам так вирішив».

3. Вправа «Перейди річку».

Мета: здійснення емоційного розігріву, посилення згуртованості групи, розвиток групової взаємодії. Кількість учасників: 6-12 осіб. Зміст та процедура проведення: учасникам дається така інструкція: «Вам необхідно перейти з одного берега річки на інший, але є свої складності. На протилежний берег річки учасник зможе ступити тоді, коли у вихідному нікого не залишиться».

Нотатки для ведучого. На підлозі кімнати за допомогою мотузки або крейди позначається річка. У річці можна позначити острівці, на які можуть вставати учасники. Число острівців має бути в 2-3 рази менше, ніж учасників. Гру можна ускладнити, давши завдання всім учасникам триматися за руки.

ЗАНЯТТЯ 2. Тема: Я – це...

Мета: усвідомлення особистісних якостей, власної привабливості. Необхідні матеріали: папір для письма, олівці або фломастери, різноманітні іграшки.

1. Вправа – активізатор «Плутанина».

Мета: розвиток умінь координувати спільні дії, створення умов появи позитивних емоцій, зближення групи. Кількість учасників: 6-12 осіб. Зміст та процедура проведення: усі учасники стають у коло. Ведучий просить витягнути вперед праву руку та знайти собі пару, але не сусіда. Потім витягнути вперед ліву руку і знайти пару. Після цього необхідно «розплутатися» з плутанини, не розчіплюючи рук.

Нотатки для ведучого. Спочатку ведучий може бути в ролі ведучого, а потім передати цю роль комусь із учасників.

2. Вправа «Чарівна рука».

Мета: підвищення здатності до самопізнання, розрізнення позитивних та негативних якостей у собі. Кількість учасників: 6-12 осіб. Зміст та процедура проведення: ведучий роздає учасникам по аркушу чистого паперу та дає інструкцію: «На цьому аркуші вам потрібно обвести свою руку. На пальцях написати хороші якості, а на долоні – те, що ви хочете змінити».

Нотатки для ведучого: після закінчення вправи проводиться обговорення, наприклад: Чи легко чи важко було тобі вказувати якості? Що було складніше – писати якості, які є чи те, що хочеш змінити?

3. Вправа «Малювання себе».

Мета: створення умов розкриття внутрішнього ставлення до себе. Кількість учасників: 6-12 осіб. Зміст та процедура проведення: підліткам надається папір різного формату та різних кольорів, фломастери, олівці, ручки, крейди тощо. Ведучий пропонує підліткам намалювати самих себе. Себе можна зобразити рослинами, тваринами, схематично, як захочеться учасникам.

Нотатки для ведучого: після малювання можливе обговорення свого портрета (за бажанням підлітків).

ЗАНЯТТЯ 3. Тема: Фотографія на згадку

Мета: закріплення результатів, досягнутих в ході тренінгу, рефлексія, отримання зворотного зв'язку. Необхідні матеріали: музичний супровід, м'яч, чисті аркуші паперу формату А4, скотч.

1. Вправа - активізатор «Броунівський рух».

Мета: активізація учасників, створення емоційного настрою. Кількість учасників: 6-12 осіб. Зміст та процедура проведення: група хаотично пересувається кімнатою під музику. Як тільки вона змовкає все за командою ведучого повинні об'єднатися в групки з певним числом: по двоє, четверо, сім і т.д. Гра може повторюватися кілька разів. Нотатки для ведучого Потрібно попередити учасників, щоби вони не штовхалися під час виконання завдання.

2. Вправа «Подарунок»

Мета: відреагування накопичених, але не виражених почуттів, створення атмосфери прийняття та доброзичливості. Кількість учасників: 6-12 осіб. Зміст

та процедура проведення: ведучий просить стати всіх у коло: «Зараз ми з вами робитимемо подарунки один одному. Кожен по черзі засобами пантоміми зображує якийсь предмет і передає його сусідові праворуч (морозиво, повітряна куля, гирю, торт і т.ін.)». Нотатки для ведучого: якщо підліткам сподобалась така гра, то можна зробити два кола. Спеціального обговорення після вправи не проводиться.

3. Вправа «Привіт від групи».

Мета: допомогти підлітку інтегрувати досвід, який він набув у групі, цілісну картину особистості. Кількість учасників: 6-12 осіб. Зміст та процедура проведення: кожному старшокласнику на спину кріпиться аркуш паперу. На ньому всі учасники групи повинні вказати якість, яка сподобалася в цій людині, та якість, яку їй потрібно розвивати.

Нотатки для ведучого: у цій вправі можна брати участь і ведучому. Вправа пройде веселіше, якщо увімкнути музику.